

973

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆ

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ
ՌՌԻՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

3 K23

Ա - 18

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ • 1940

03 NOV 2009

23 MAY 2005

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ԾԻԱՅԵՐ

3K23
Ա-18

պ.

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆ

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

10 SEP 2013

973

2247
40

В. И. ЛЕНИН
АГРАРНЫЙ ВОПРОС В РОССИИ К КОНЦУ XIX ВЕКА
Государственное издательство политической литературы
Ереван ● 1940

ՀԱՍՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Ագրարային հարցը Ռուսաստանում XIX դարի վերջին» աշխարհը Վ. Ի. Լենինը գրել է մալիս-հունիսին և թվարկված է 1908 թ. հունիսի 1 Գրանատի բառարանի համար: Գրաքննական նկատառումներով ակնարկը չէր կարող լույս տեսնել բառարանում: Լենինի փորձերը՝ իր աշխատությունն առանձին բրոշյուրով հրատարակելու՝ հաջողությամբ չսկսակցելին, այն առաջին անգամ հրապարակվեց միայն 1918 թ.:

Ներկա հրատարակությունը տպագրվում է ըստ Յերկերի XII հատորի:

Ներկա հոգւածի նպատակն է ռուսական գյուղատնտեսութեան հասարակական-տնտեսական հարաբերութիւնները ամբողջութեան համառոտ ակնարկը տալ: Այսպիսի աշխատութիւնը չի կարող հատուկ ուսումնասիրութեան բնույթ կրել: Նա պետք է մարքսիստական հետազոտութեան հանրագումարը տա, ցուցադրի մեր գյուղատնտեսական եկոնոմիկայի յուրաքանչյուր քիչ թե շատ խոշոր գծի տեղը ռուսական ժողովրդական տնտեսութեան ընդհանուր կառուցվածքի մէջ, նկարագրի ագրարային հարաբերութիւնների զարգացման ընդհանուր գիծը Ռուսաստանում և բաց անի դասակարգային այն ուժերը, վերոնք այս կամ այն կերպ բնորոշում են այդ զարգացումը: Այս պատճառով նախ քննենք վերահիշյալ տեսակետից հողատիրութիւնը Ռուսաստանում, ապա կարվածատիրական ու գյուղացիական տնտեսութիւնները, իսկ վերջը տանք ընդհանուր յեզրակացութիւն այն մասին, թե ինչ հետեւանքների հանգեց մեր Կոլլեցիան XIX դարի ընթացքում և ինչ խնդիրներ նա կտակեց XX դարին:

I

Հողատիրութիւնը Յեվրոպական Ռուսաստանում XIX դարի վերջին՝ մենք կարող ենք ուրվագծել ըստ 1905 թվի հողային նորագույն վիճակագրութեան տվյալների (Կենտրոնական Վիճակագրական Կոմիտեի հրատարակութիւն, Սպր. 1907 թ.):

Այդ ուսումնասիրութեան համաձայն Յեվրոպական Ռուսաստանում հաշված եր 395,2 միլիոն դեսյատին հող, վորը հիմնական յերեք խմբերի մէջ բաշխված եր այսպես.

I խումբ՝ մասնատիրական հողեր	101,7 միլ. դեսյատին
II խումբ՝ բաժնային հողեր	138,8 » »
III խումբ՝ գանձարանի և այլ հողեր	154,7 » »
Ընդամենը Յեվրոպական Ռուսաստանում	395,2 » »

Պետք է ասել, վոր մեր վիճակագրութիւնը գանձարանային հողերի մէջ մուծել է հարյուր միլիոնից ավելի դեսյատին հեռավոր հյուսիսի՝ Արխանգելսկի, Ուլանցկի և Վոլոգդայի նահանգ-

ների հողեր: Գանձարանային հողերի ահագին մասը պետք է դուրս գցել, քանի խոսքը վերաբերում է Յեյլ. Ռուսաստանի գյուղատնտեսական իրական ֆոնդին: Ռուսական հեղափոխութեան մեջ սոցիալ-դեմոկրատների աղբարային ծրագրի մասին դրած աշխատութեան մեջ (այս աշխատութեանը գրված է 1907 թվի վերջին, բայց հեղինակից անկախ հանգամանքների պատճառով լույս ընծայելը հետաձգվել է) Յեյլոսյական Ռուսաստանի գյուղատնտեսական իրական ֆոնդը յետ վերջին էմ 280 միլիոն դեսյատին*: Գանձարանային հողերից այստեղ մտնում է միջ թե հարյուր հիսուն միլիոն, այլ ընդամենը 39,5 միլ. դեսյատին: Հետևաբար, Յեյլ. Ռուսաստանում կալվածատիրական ու գյուղացիական սեփականութեանից դուրս մնում է հողային տարածութեան մեկ յոթերորդ մասից պակաս: Վեց յոթերորդը գտնվում է յերկու հալամարտ դասակարգերի ձեռքին:

Տեսնենք հողատիրութեանն այդ դասակարգերի, վորոնք իրարից տարբերվում են նաև իրրե դաս, քանի վոր մասնատիրական հողերի մեծ մասն ազնվականութեանն է, իսկ նադելի հողերը գյուղացիական են: Մասնատիրական 101,7 միլիոն դեսյատինից 15,8 միլիոնը պատկանում է զանազան ընկերութեաններին, իսկ մնացած 85,9 միլ. դեսյատինը անհատական սեփականութեանն է: Ահա այս վերջինի ստորաբաժանումն ըստ դասերի՝ 1905 թվին և գուցենթացարար 1877 թվին.

	Պատկանում է				1905 թվին	
	1905 թվին	1877 թվին	1905 թվին	1877 թվին	ավելացել է +	պակասել է —
	միլ. դեսյատին	միլ. դեսյատին	%	%	միլ. դեսյատին	քանի անգամ
Ազնվականներին	53,2	73,1	61,9	79,9	—19,9	—1,40
Հողեր անձերին	0,3	0,2	0,4	0,2	+ 0,1	+1,74
Վաճառակ. և պատվ.						
բաղադրյալ.						
Մեջաններին	12,9	9,8	15,0	10,7	+ 3,1	+1,30
Մեջաններին	3,8	1,9	4,4	2,1	+ 1,9	+1,85
Գյուղացիներին	13,2	5,8	15,4	6,3	+ 7,4	+2,21
Այլ դասերին	2,2	0,3	2,5	0,3	+ 1,9	+8,07
Ռտարահպատակներին	0,3	0,4	0,4	0,5	— 0,1	—1,52
սեփականատ.	85,9	91,5	100,0	100,0	— 5,6	—1,09
Ընդամենն անհատ						

Յեյլ այսպես, գլխավոր անհատական սեփականատերերը

Ռուսաստանում ազնվականներն են: Հողի վիթխարի քանակութեանը նրանց է պատկանում: Սակայն զարգացման ուղղութեանն այն է, վոր ազնվական հողատիրութեանը պակասում է: Աճում է չափազանց արագ է աճում հողատիրութեան անդամայնութեանը: 1877—1905 թվերի շրջանում սոֆենից արագ «այլ դասերի» հողատիրութեանն է ավելացել (ուժ անգամ՝ 28 տարում) և ապա գյուղացիները (ավելի քան յերկու անգամ): Հետևաբար, գյուղացիների շարքերից ավելի ու ավելի յեն դատվում սոցիալական այնպիսի տարբեր, վորոնք հողի մասնավոր սեփականատեր են դառնում: Այս ընդհանուր փաստ է: Յեյլ մենք գյուղացիական տնտեսութեան վերլուծութեան ժամանակ բաց կանենք հասարակական-տնտեսական այն մեխանիզմը, վորը նման դատումն է կատարում: Առաջմ անհրաժեշտ է ստույգ սահմանել, վոր Ռուսաստանում հողի մասնավոր սեփականատիրութեան զարգացումը կայանում է դասայնութեանից անդամայնութեան անցնելու մեջ: Ազնվականութեան ֆեոդալական կամ ճորտատիրական հողային սեփականութեանը XIX դարի վերջին շարունակում է ընդգրկել հողի ամբողջ մասնավոր սեփականութեան վիթխարի մեծամասնութեանը, սակայն զարգացումն ակներև կերպով ընթանում է դեպի հողի բուրժուական մասնավոր սեփականութեան ստեղծումը: Նվազում է մասնավոր հողատիրութեանը, վորը ժառանգաբար ձեռք է բերվում իշխանազորներից (дружинники), տոհմական ազնվականներից (вотчинники), պաշտոնյաներից և այլն: Աճում է ուղղակի փողով ձեռք բերվող մասնավոր հողատիրութեանը: Նվազում է հողի իշխանութեանը, աճում է փողի իշխանութեանը: Հողն ավելի ու ավելի յեն ներգրավվում առևտրական շրջանառութեան մեջ: Հետագա շարադրանքի մեջ մենք կտեսնենք, վոր այս ներգրավման չափերը շատ ավելի ուժեղ են, քան ցույց են տալիս միայն հողատիրութեան մասին յեղած տվյալները:

Բայց թե ինչ աստիճանի դեռ ուժեղ է «հողի իշխանութեանը», այսինքն՝ ճորտատեր-կալվածատերերի միջնադարյան հողատիրութեան իշխանութեանը Ռուսաստանում XIX դարի վերջին, այդ առանձնապես ակնառու յերևում է այն տվյալներից, թե ինչպես է բաշխվում հողի մասնավոր սեփականութեանն ըստ տիրապետութեան չափերի: Այն աղբյուրը, վորից մենք ոգտվում ենք, առանձին մանրամասնութեամբ դատում է խոշորագույն մասնավոր հողատիրութեանը վերաբերող տվյալները: Ահա ընդհանուր բաշխումն ըստ տիրապետութեան չափերի.

* Տես՝ Յերկեր, հ. XI, էջ 335: Խմբ.:

Տիրապետութ- յան թվականներ	Հողեր դե- սյատին.	Մեկ տիրա- պետ միջին տար. դես.
Տիրապետության խմբեր		
10 դեսյատին և պակաս	409-864	1-625-226
10-50 դեսյատին	209-119	4-891-031
50-500 դեսյատին	106-065	17-326-495
500-2-000 դեսյատին	21-748	20-590-708
2-000-10-000 դեսյատին	5-386	20-602-109
10-000-ից ավելի դեսյատին	699	20-798-504
Ընդամենը 500 դեսյատինից և ավելի	27-833	61-991-321
Ընդամենը Յեվրոպական Ռուսաստանում	752-881	85-834-073
		114

Այստեղից յերևում է, Վոր մասնավոր անհատական հողատիր-
ույթյան մեջ մանր սեփականությունը չնչին դեր է խաղում:
Հողատերերի ամբողջ թվի վեց յոթերորդը՝ 753 հազարից 619 հա-
զարը տիրում է ընդամենը 61/2 միլիոն դեսյատինի: Ընդհանրա-
պես, կան անընդհատ թվեր տարածությունում լատիֆունդիաները* . յոթ-
հարյուր սեփականատերերից յուրաքանչյուրը միջին հաշվով տի-
րում է յերեսուներեք հազար դեսյատինի: Այս յոթ հարյուր մարդը
յերեք անգամից ավելի շատ հող ունի, քան վեց հարյուր հազար
մանր հողատերերը: Յեվ լատիֆունդիաներն ընդհանրապես կազ-
մում են ռուսական մասնավոր հողատիրության առանձնահատուկ
գիծը: Ձառելով 500 դեսյատինից բարձր բոլոր հողատիրույթյուն-
ները, ստանում ենք քսանութ հազար սեփականատեր, Վորոնք
տիրում են 62 միլիոն դեսյատինի, այսինքն՝ միջին հաշվով 2227
դեսյատին յուրաքանչյուրին: Այս 28 հազարի ձեռքին է ամբողջ
մասնավոր հողատիրության յերեք քառորդը** : Ըստ տիրապետու-
յան դասի այդ հսկայական լատիֆունդիաները գլխավորապես
ազնվականական են: 27-833 տիրապետությունից 18-102, այ-
սինքն՝ գրեթե յերկուերորդը պատկանում է ազնվականներին,

* Լատիֆունդիաներ — խոշոր հողատիրություններ են, Վորոնք պատկանում
էին կալվածատերերին: Ներկայումս կան մի շարք յերկրներում՝ Անգլիայում,
Գերմանիայում, Լեհաստանում և ուր.: Ֆարական Ռուսաստանում նրանք
կազմում էին բոյարական հողերից և ցարական՝ առանձին անձերի «չնորհ-
ված» հողային մեծ մասերից: Խմբ.:
** Բնագիրն ցիտատներով չխնդրելու համար մեկ անգամ ընդմիջում նշում
ենք, Վոր տվյալների մեծամասնությունը վերցրել ենք վերոհիշյալ աշխատու-
թյունից և «Развитие капитализма в России» գրքից, 2-րդ հրատ., Սպբ.:
1908 թ. (տես Сочинения, հատ. III): Խմբ.:

8

Վորոնք հողերի տարածությունն է 441/2 միլիոն դեսյատին, այ-
սինքն՝ լատիֆունդիաների տակ գտնված ամբողջ հողի 70%-ից
ավելին: Այսպիսով պարզ է, Վոր Ռուսաստանում XIX դարի վեր-
ջին հողերի վիթխարի քանակությունը — ըստ Վորում, ինչպես
հայտնի յե, լավագույն հողերի — առաջվա պես (միջնադարի պես)
կենտրոնացված է արտոնյալ ազնվական դասի ձեռքում, յերեկ-
վա ճորտատեր-կալվածատերերի ձեռքում: Թե տնտեսության ինչ
ձևեր են զոյանում այդպիսի լատիֆունդիաների վրա, մանրա-
մասնորեն պիտի խոսենք ներքևում: Իսկ այժմ ավելացնենք սոսկ
համառոտ ցուցում հանրածանոթ այն փաստի մասին, Վոր դրա-
կանություն մեջ վառ կերպով նկարագրված է պ. Ռուբակինի
կողմից, թե ազնվականական լատիֆունդիաների այդ տերերի
թվում իրար հետևից շարված պատկերանում են բյուրոկրատիայի
բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

Անցնենք նաղեքային հողատիրության: Բացառությամբ 1,9
միլ. դեսյատինի, Վորոն ըստ հողատիրության չափերի ստորա-
բաժանված չէ, մնացած զանգվածը՝ 136,9 միլ. դեսյատինը
գտնվում է 121/4 միլիոն գյուղացիական ծխերի տիրապետության
ներքո: Յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկնում է 11,1
դեսյատին: Սակայն նաղելի հողն էլ անհամաչափ է բաշխված.
նրա գրեթե կեսը՝ 137 միլիոնից 64 միլ. դեսյատինը գտնվում է
հողով հարուստ 2,1 միլ. ծխերի, այսինքն՝ ամբողջ թվի մեկ
վեցերորդի ձեռքին:

Ահա ամփոփ տվյալներ բաժնեհողերի բաշխման մասին Յեվ-
րոպական Ռուսաստանում.

Ծխերի խմբեր	Ծխեր	Դեսյատին	Մեկ ծխի միջինը դեսյատին
Մինչև 5 դեսյատին	2-857-650	9-030-333	3,1
» 5-8 »	3-317-601	21-706-550	6,5
Ընդամենը մինչև 8 դես.	6-175-251	30-736-883	4,9
Մինչև 8-15 դեսյատին	3-932-485	42-182-923	10,7
» 15-30 »	1-551-904	31-271-922	20,1
30-ից ավելի »	617-715	32-695-510	52,9
Ընդամենը Յեվր. Ռուս.	12-277-355	136-887-238	11,1

Այսպիսով նաղեքային ծխերի կեսից ավելին՝ 12,3 միլիոնից
6,2 միլիոնն ունի մինչև 8 դեսյատին յուրաքանչյուր ծխին: Ամ-
բողջ Ռուսաստանի վերաբերյալ ընդհանրապես և միջին հաշվով

այդ տարածությունն անշուշտ բավական չէ ընտանիք պահելու համար: Վորպեսզի դատենք այս ծխերի տնտեսական դրության մասին, հիշատակենք զինվորական ձիահամարի (ամբողջ Ռուսաստանը պարբերաբար ու կանոնավոր ընդգրկող միակ վիճակագրության) ընդհանուր տվյալները: Յեվրոպական Ռուսաստանի 48 նահանգում, այսինքն՝ բացի Դոնի մարզից և Արևմտահայկի նահանգից, 1896—1900 թվերին հաշված են 11.112.287 գյուղացիական ծխեր: Նրանցից ձիագուրկներ՝ 3.242.462, այսինքն՝ 29,2%․ մեկ ձի ունեցողներ 3.361.778 ծուխ, այսինքն՝ 30,3%: Հայտնի չե՝ ինչ բան է ձիագուրկ գյուղացին Ռուսաստանում (հասկանալի չէ, վոր այստեղ վերցնում ենք համախառն գումարներ և վոչ թե մերձքաղաքային կաթնատնտեսության, ծխախոտադործության և այլն ինչ-վոր բացառիկ շրջաններ): Հայտնի չէ նաև մեկ ձի ունեցող գյուղացու կարելն ու աղքատությունը: Ծխերի վեց միլիոնանոց մասսա՝ այս նշանակում է 24—30 միլիոն բնակչություն: Յեվ այս ամբողջ բնակչությունը պատկերներ, աղքատներ են՝ աննշան կտորների հողաբաժնով, վորից ապրուստ դուրս չի դա, վորի վրա կարելի չէ միայն մեռնել քաղցած մահով: Յեթե յենթադրենք, վոր ծայրը ծայրին հասցնելու համար հողային ունեւոր տնտեսությունը 15 դեպյատինից վոչ պակաս հող է հարկավոր, այդ դեպքում կատանանք, վոր 10 միլիոն գյուղացիական ծուխ այդ մակարդակից ցած են կանգնած և նրանք ունեն 72,9 միլիոն դեպյատին հող:

Այնուհետև. նաղելային հողատիրության վերաբերյալ անհրաժեշտ է նշել նրա չափազանց կարևոր մեկ գիծը: Նաղելային հողերի բաշխման անհամաչափությունը գյուղացիների մեջ անչափ քիչ է, քան մասնատիրական հողերի բաշխման անհամաչափությունն է: Բայց դրա հանդեպ նաղելային հողով գյուղացիների մեջ շատ մեծ թվով թալ տեսակի տարբերություններ, բաժանումներ ու պատվարներ կան: Այդ գյուղացիները կարգերի միջև յեղած տարբերությունները պատմականորեն դասավորվել են յերկար դարերի ընթացքում: Վորպեսզի ակնառու կերպով ցույց տանք այդ պատվարները, նախ վերցնենք ամբողջ Յեվրոպական Ռուսաստանին վերաբերող ընդհանուր տվյալները: 1905 թ. վիճակագրությունն այսպիսի հիմնական կարգեր է տալիս: Նախկին տիրական գյուղացիներ՝ ծխին միջին հաշվով 6,7 դեպյատին հողաբաժնով: Նախկին պետականներ՝ 12,5 դեպյատին: Նախկին արքունականներ՝ 9,5 դեպյատին: Դադութայիններ՝ 20,2 դեպյատին:

Զինչևիկներ՝ 3,1 դեպյատին: Ռեզեչներ՝ 5,3 դեպյատին: Բաշկիրներ ու տեպյարներ* 28,3 դեպյատին: Մերձքաղաքյան գյուղացիներ՝ 36,9 դեպյատին: Կազակներ՝ 52,7 դեպյատին: Այստեղից արդեն յերևում է, վոր գյուղացիների նաղելային հողատիրությունը զուտ-միջնադարյան է: Ճորտատիրական իրավունքը մինչև այժմ ապրում է արատվարների այն շատության մեջ, վորոնք մնացել են գյուղացիների միջև: Կարգերն իրարից զանազանվում են վոչ միայն հողի քանակով, այլև վճարումների չափով, հողերի փրկագնման պայմաններով, հողատիրության բնույթով և այլն: Փոխանակ ընդհանուր տվյալների ամբողջ Ռուսաստանի մասին, վերցնենք մեկ նահանգի տվյալները և այն ժամանակ մենք կտեսնենք, թե ինչ են նշանակում այդ բոլոր պատվարները: Ահա դեմստվային-վիճակագրական ժողովածուն Սարատովի նահանգի վերաբերյալ: Բացի ընդհանուր-ուսական կարգերից, այսինքն՝ մեր կողմից վերևում արդեն հիշատակվածները, այստեղ մենք տեսնում ենք, վոր տեղական հետազոտողները տարբերում են գյուղացիների հետևյալ կարգերը՝ պարզեվադիւսներ, լիակատար սեփականատերեր, պետականներ—համայնական հողատիրությամբ, պետականներ—չորրորդական հողատիրությամբ, պետականներ—կալվածատիրականից, գանձարանային հողամասերի վարձակալներ, սեփականատեր—բնակիչներ, դաղթածներ, ազատ բաժակվածներ, վոչ-հարկատուներ, ազատ հողագործներ, նախկին դործարանայիններ և այլն: Միջնադարյան այս պատվարների ցանցն այն տեղն է հասնում, վոր յերբմեջ միևնույն գյուղի գյուղացիները բաժանվում են մեկը մեկից միանգամայն տարբեր յերկու կատեգորիայի՝ «պարոն Ն.

* Ոոսքը վերաբերում է ճորտատիրական և կիսաճորտատիրական հարաբերությունների միջևի մնացորդներին: Զինչևիկներ՝ հողերի առհավետ ժառանգական կապալառուներ են: Կապալի չափն արձանագրված էր որևէագրական կարգով: Ռուսաստանում չինչևիկյան հարաբերություններ առավելապես գոյություն ունեյին Լեհաստանում, Լիտվայում և Ուկրաինայում: Բեչուուսիայում և աջմինյա Ուկրաինայում հողագտադործման այդ ձևը պահպանվել էր մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Ռեզեչներ՝ կալվածքների մասնավոր տերերն էյին Բեսարաբիայում, բայց նրանց հողատիրությունը հիմնված էր համայնքային ինքնավարության սկզբունքների վրա համաձայն տեղական որենքների: Ռեզեչները հողերի տեր էյին ժառանգաբար, բայց հողը վաճառելու դեպքում պարտավոր էյին առավելապես զիջել նույն գյուղի ուրիշ ուղեչներին: Տեպյարներ՝ նոր-բաշկիրներ են, թաթարացած ֆիննական ցեղեր, վորոնք ապրում են բաշկիրների մեջ գլխավորապես նախկին Որենբուրգ, Սամարա և Ուֆա նահանգներին սահմաններում: Խմբ.:

Ն.—ի նախկիններ» և «տիկին Մ. Մ.—ի նախկիններ»։ Լիբերալ-նարոդնիկական բանակին պատկանող մեր գրողները, վոր չեն կարողանում դիտել ռուսական տնտեսական հարաբերությունները զարգացման տեսակետից, վորպես ճորտատիրական կարգերը բուրժուականով փոխարինողների, սովորաբար անտես են առնում այս փաստը։ Յեւ իրապես ել Ռուսաստանի XIX դարի պատմությունը և մանավանդ նրա անմիջական հետևանքը՝ XX դարի սկզբի դեպքերը Ռուսաստանում միանգամայն անհասկանալի կմնան, յեթե չգնահատենք վերոհիշյալ փաստի ամբողջ նշանակութիւնը։ Այն յերկիրը, վորի մեջ փոխանակութեան աճում ու կապիտալիզմի դարգացում տեղի ունի, չի կարող ամեն տեսակի ճգնաժամեր չապրել, յեթե ժողովրդական տնտեսութեան գլխավոր ճյուղում միջնադարյան հարաբերություններն ամեն քայլափոխում արգելակներ ու խանգարիչներ են հանդիսանում։ Չարաբաստիկ համայնքը, վորի նշանակութեան մասին մենք դեռ հարկադրված կլինենք խոսել, չարաչափանելով գյուղացուն պրոլետարացումից, իրականում միջնադարյան պատմարի դեր ե խաղում, վորն անջատում ե գյուղացիներին, վորպես մանր միություններին և «գոյութեան իմաստն» խաղաղ կորցրած կարգերի շղթայվածներ։

Յեւր. Ռուսաստանի հողատիրութեան մասին յեզրափակիչ ամփոփման անցնելուց առաջ հարկավոր ե դործի մի կողմը ևս նշել։ Վոչ «վերին 30 հազար» կալվածատերերի ու միլիոնավոր գյուղացիական ծխերի հողերի քանակութեան մասին յեղած տվյալները և վոչ ել գյուղացիական հողատիրութեան միջնադարյան պատմարների մասին յեղած տվյալները, դեռ բավական չեն հաշիւի առնելու համար իրական չափն այն բանի, թե ինչ աստիճանի «սղմված», ճնշված ու ընկճված ե մեր գյուղացին ճորտատիրութեան կենդանի մնացորդներով։ Նախ՝ գյուղացիներին հողուտ կալվածատերերի կատարված եքսպրոպրիացիայից հետո, վորը 1861 թվի մեծ ռեֆորմի անունն ե կրում, գյուղացիներին բաժին թողած հողերը վորակով անհամեմատ ավելի վատ են, քան կալվածատիրական հողերը։ Այս մասին վկայում ե ղեմստվային վիճակագրութեան տեղական ուսումնասիրությունների ու նկարագրությունների ամբողջ հսկայական գրականութիւնը։ Այս մասին կան անդադրելի մասսայական տվյալներ, վորոնք ցույց են տալիս գյուղացիական հողերի ցածր բերքատվութիւնը կալվածատիրականի համեմատութեամբ։ Ընդունված ե ընդհանրա-

պես, վոր այս տարբերութիւնն ամենից առաջ կախված ե բաժնահողերի վատ վորակից և ապա՝ միայն վատ մշակութիւնից ու գյուղացիական աղքատիկ տնտեսութեան պակասութիւններից։ Յերկրորդ՝ 1861 թվին կալվածատերերի կողմից գյուղացիներին հողից «ազատելու» ժամանակ, գյուղացիներին հատկացված հողերը բազմաթիվ դեպքերում այնպես են սահմանադրված, վոր գյուղացիներն «իրենց» կալվածատերերի թակարդն են ընկել։ Ռուսական ղեմստվային վիճակագրական գրականութիւնը հաստատեց քաղաքատնտեսութեան դիտութիւնը, նկարագրելով կալվածատիրական տնտեսութիւն վարելու յեղանակը, վորը չափադանց որդեգրուլ ու ինքնատիպ ե, վորի նմանը դժվար թե վորեւ տեղ տեսնված լինի աշխարհում։ Դա հաւովածահողերի միջոցով վարած տնտեսութիւնն ե։ Գյուղացիները 1861 թվին «ազատվել են» իրենց տնտեսութիւնների համար անհրաժեշտ ջրատեղերից, արոտներից և այլն։ Գյուղացիական հողերը կալվածատիրականի մեջ ընկած են սեպածե, այնպես վոր պարոնայք կալվածատերերի համար ապահովված ե չափադանց հաստատուն ու չափադանց ազնիւ հասույթ՝ արածալերման համար կատարվող գանձումներից և այլն։ «Հալ թողնելու տեղ չկա»։ սա գյուղացիական դառը ճամարութիւնն ե. այս «կախվածի յերգիծանքը» ամեն տեսակի յերկար ցիտատներից ավելի լավ ե պատմում գյուղացիական հողատիրութեան այն առանձնահատկութեան մասին, վորը վիճակագրական արտահայտութեան չի յենթարկվում։ Հարկ չկա ասելու, վոր այս առանձնահատկութիւնն անխառն ճորտատիրութիւնն ե, ինչպես իր ծագումով, նույնպես և կալվածատիրական տնտեսութեան կազմակերպման յեղանակի վրա թողած ազդեցութեամբ։

Այժմ անցնենք մեր յեզրակացութիւններին՝ հողատիրութեան վերաբերյալ Յեւր. Ռուսաստանում։ Մենք ցույց տվինք կալվածատիրական ու գյուղացիական հողատիրութեան պայմաններն առանձին վերցրած։ Այժմ նրանց պետք ե նայենք իրենց կապակցութեան մեջ։ Սրա համար վերցնենք Յեւրոպական Ռուսաստանի հողային ֆոնդի տարածութեան վերաբերյալ վերևում բերված մոտավոր թիվը՝ 280 միլիոն դեսյատին և տեսնենք, թե ամբողջ այդ զանգվածն ինչպես ե բաշխվում տարբեր տիպի հողային տիրապետութիւնների մեջ։ Թե վորոնք են այդ տիպերը, մանրամասն ցույց կտանք հետագա շարադրանքի մեջ, իսկ այժմ փոքր ինչ առաջ վաղելով վերցնենք հիմնական տիպեր յենթադրա-

բար: Մինչև մինչև 15 դեպյատին տարածության հասնող հողային տիրապետությունները վերագրենք առաջին՝ քայքայված գյուղացիության խմբին, վորը ճնշված և ճորտատիրական շահագործությունից: Յերկրորդ խումբը կկազմի միջակ գյուղացիությունը՝ տիրապետություն 15—20 դեպյատին: Յերրորդ՝ ունեւոր գյուղացիություն (գյուղացիական բուրժուազիա) և կապիտալիստական հողատիրություն՝ 20—500 դեպյատին: Չորրորդ՝ ճորտատիրական լատիֆունդիաներ՝ 500 դեպյատինից ավելի: Իրար միացնելով ըստ այս խմբերի և՛ գյուղացիական, և՛ կալվածատիրական հողատիրությունը և կատարելով վոչ մեծ կյուրացումներ* ու մոտավոր հաշվումներ (մանրամասն ցույց են տրված իմ վերոհիշյալ աշխատության մեջ), կստանանք ռուսական հողատիրության հետևյալ սլատկերը XIX դարի վերջին:

Հողատիրությունը Ֆելդպալկան Ռուսաստանում XIX դարի վերջին			
Տիրապետութ. Դեսյատ. Մեկ տերապետ.			
թիվը			
(միլիոններով)			
ա) Քայքայված գյուղացիություն՝			
ճնշված ճորտատիրական			
շահագործումից	10,5	75,0	7,0
բ) Միջակ գյուղացիություն	1,0	15,0	15,0
գ) Գյուղացիական բուրժուազիա			
և կապիտալիստական հողատիրություն	1,5	70,0	46,7
դ) Ճորտատիրական լատիֆունդիաներ	0,03	70,0	2,33%
Գումար	13,03	230,0	17,6
Ըստ տիրապետության չափի բաշխված չէ	—	50,0	—
Ընդամենը	13,03	280,0	21,4

Կրկնում ենք, վոր այստեղ վերցված խմբերի տնտեսական բնութագրի ճշտությունը կապացուցվի հետագա շարադրանքի մեջ: Յեւ յեթե տրված այս սլատկերի (վոր ըստ գործի եյուրության չի կարող մոտավոր չլինել) մանրամասնությունները քննադատություն առաջ բերին, այդ դեպքում մենք կխնդրենք ըն-

* Որինակ՝ լատիֆունդիաներին, բացի կալվածատիրական 82 միլ. դես. հողերից, ավելացված է 5,1 միլ. դես. արքունական և 3,6 միլ. դես. առևտրա-արդյունաբերական 272 ընկերության հողեր, յուրաքանչյուրը 1.000 դես. սյատինից ավելի տարածությամբ:

թերցողին ուշադրությամբ հետևել, վորպեսզի մանրամասնությունների քննադատություն հետևից գործի եյուրյան ժխտումը մաքսանեղարար անցկացնելն անկարելի դառնա: Իսկ գործի այդ եյուրյունն այն է, վոր ռուսական հողատիրության մի բևեռում մենք ունենք 10½ միլիոն ծուխ (մոտ 50 միլիոն բնակիչ)՝ 75 միլիոն դեպյատին հողով, իսկ մյուս բևեռում՝ յերեսուն հազար ընտանիք (մոտ հարյուր հիսուն բնակիչ)՝ 70 միլիոն դեպյատին հողով:

Հողատիրությունը վերաբերող հարցերը վերջացնելու համար այժմ մեզ մնում է դուրս գալ Յեվրոպական բուն Ռուսաստանի սահմաններից և ընդհանուր գծերով քննել գաղութացման նշանակությունը: Ռուսական կայսրության (բացի Ֆինլանդիայից) հողային ժամողջ ֆոնդի մասին վորոշ գաղափար տալու համար ոգուլենք պ. Մերտլադոյի տվյալներով: Պարզության համար մենք այդ տվյալները կրեքենք աղյուսակի ձևով և կավելացնենք բնակչության թվերն ըստ 1897 թվի վիճակագրության: (Տես աղյուսակ եջ 16):

Այս թվերից պարզ յերևում է, թե դեռ վորքան քիչ գիտենք մենք Ռուսաստանի ծայրերիցների մասին: Իհարկե, անհեթեթություն գլուխ գործոց կլինեն մտածել, թե ներքին Ռուսաստանի հողային հարցը կարելի չէ «լուծել» բնակչությունը դեպի ծայրերիցները տեղափոխելու միջոցով: Ամենավորք կասկածից դուրս է, վոր այսպիսի «լուծում» միայն շաղկապանները կարող են առաջարկել, վոր Յեվր. Ռուսաստանի հին լատիֆունդիաների և հենց նույն Յեվր. Ռուսաստանի կյանքի ու տնտեսության նոր պայմանների մեր կողմից վերևում ցույց տրված հակասությունները պայմանների հետ կամ այն հեղաշրջումով Յեվր. Ռուսաստանում և վոչ թե նրանից դուրս: Բանն այն չէ, վոր վերաբնակեցումով ազատենք գյուղացիներին ճորտատիրությունից: Բանն այն է, վոր կենտրոնի ագրարային հարցի կողքին կանգնած է գաղութացման ագրարային հարցը: Բանն այն չէ, վոր ճգնաժամը Յեվր. Ռուսաստանում ծածկենք գաղութացման հարցով, այլ այն է, վոր ցույց տանք ճորտատիրական լատիֆունդիաների կործանիչ հետևանքները և՛ կենտրոնի և՛ ծայրամասերի վրա: Ռուսական գաղութացմանն արգելափակում են ճորտատիրության մնացորդները Ռուսաստանի կենտրոնում: Ռուսական գաղութացումը չի կարելի ազատել ու կարգավորել այլ կերպ, քան ագրարային հեղաշրջումով Յեվր. Ռուսաստանում, այլ կերպ, քան գյուղացիությունը ճորտատիրական լատիֆունդիաների ճնշումից

Հողի ընդհանուր տա- րածությունը	Այդ թվից		Այդ թվից հողատերեր				Բնակչությունը 1897 թ.	
	Գետակ- ներ (հա- զարներով)	Գետակ- ներ (միլի- ոններով)	Հողեր, վո- րոնց մասին վոչ մի տեղե- կություն չկա գետական արխիվում	Հաշվառ- ված տեղե- կություն հողեր գետակ- ներում	Հողեր, վո- րոնց մասին վոչ մի տեղե- կություն չկա գետական արխիվում	Մասնա- կապ հողեր և այլ հողեր	Գյուղացի (հողատեր)	Մեկ քա- նակ գետակ- ներում և այլ հողեր գետակ- ներում
10 նահանգ Լեհական թագավորություն	111,6	11,6	—	11,6	7,4	2,5	10,8	84,3
38 նահանգ վոյեվոդայից արև- մուտք	1755,6	183,0	—	183,0	93,6	18,7	146,3	—
12 նահանգ վոյեվոդայից հյուսիս և արևելք	2474,9	258,0	—	258,0	22,3	7,1	161,4	—
Ընդամենը Յեկե-Ռուսաստ. 50 նահանգում	4230,5	441,0	—	441,0	123,3	26,7	318,5	22,1
Կովկաս	411,7	42,9	22,1	20,8	6,5	2,2	11,2	22,6
Սևեր	10,966,1	1,142,6	639,7	502,9	4,3	3,9	129,2	0,5
Միջին Ասիա	3,141,6	327,3	157,4	169,9	0,9	1,6	10,5	2,5
Ընդամենը Ասիական Ռուսաստանում	14,519,4	1,512,8	819,2	693,6	11,7	7,7	150,9	—
Ընդամենը Ռուսաստանի կայսրությանը	18,861,5	1,965,4	819,2	1,146,2	135,0	34,1	469,4	6,7

ազատելով: Այս կարգավորումը չպետք է կայանա բյուրոկրա-
տական «հոգացողություն» մեջ վերաբնակեցման մասին և վոչ
եւ «վերաբնակեցումներ կազմակերպելու» մեջ, վորի մասին սի-
րում են խոսել լիբերալ-նարոդնիկական բանակի գրողները, այլ
այդ պետք է կատարվի այն պայմանների վերացմամբ, վորոնք
ռուսական գյուղացուն դատապարտել են խավարի, խեղճութան
ու վայրենացման լատիֆունդիաների տերերի մշտնջենական
սարկացման ներքո:

Պ-ն Մերովագոն բրոշյուրի մեջ, վոր նա գրել է պ. Պրոկո-
պովիչի հետ միասին («Сколько в России земли, и как мы ею
пользуемся?», М. 1907.) իրավացիորեն նշում է, վոր կուլ-
տուրայի աճումն անպետք հողերը պիտանի չեն դարձնում: Գործը
գիտցող ակադեմիկներ Բերն ու Գերմերսենը 1845 թվին գրում
էին, վոր տավրեկյան տափաստանները «Ջրի պակասության ու
կլիմայի պատճառով միշտ պիտի պատկանեն ամենից աղքատ ու
վոչ-գյուղամշակելի հողերի շարքին»: Այն ժամանակ Տավրի-
կյան նահանգի բնակչությունն արտադրում էր 1,8 միլիոն չեռ-
վերտ հաց: Վաթսուկ տարուց հետո բնակչությունը կրկնա-
պատկից և արտադրում է 17,6 միլիոն չեռվերտ, այսինքն՝ գրե-
թե տասնապատիկ աճելի:

Այս շատ ճիշտ ու կարևոր դատողություն է, բայց պ.
Մերովագոն մի բան միայն մոռացել է. Նովոռուսիայի արագ
գաղութացմանը նպաստող գլխավոր պայմանը մորտափրակա
իրավունքի անկումն էր Ռուսաստանի կենտրոնում: Միայն հե-
ղաշրջումը կենտրոնում հնարավորություն ընձեռեց արագ, ծա-
վալուն, ամերիկականորեն բնակեցնելու հարավը և ինդուստրաց-
նելու այն (Ռուսաստանի հարավի ամերիկյան աճման մասին
1861 թ. հետո՝ չե վոր շատ ու շատ է խոսվել): Այժմ էլ միայն
հեղաշրջումը Ֆեվրոպական Ռուսաստանում, միայն ճորտատիրու-
թյան մնացորդների լիակատար վերացումը, միայն գյուղացիների
միջնադարյան լատիֆունդիաներից ազատվելը կարող է իրապես
բացել գաղութացման նոր դարաշրջան:

Գաղութացման հարցը Ռուսաստանում յենթակա հարց է՝
աղբարային հարցի համեմատությամբ յերկրի կենտրոնում: XIX
դարի վերջը մեր առաջ յերկրնորանք է դնում՝ կամ ճորտատի-
րության վճռական լուծարը «վաղեմի» ռուսական նահանգներում.
այն ժամանակ մեր ծայրերկրների գաղութացման արագ, ծավա-
լուն, ամերիկյան դարգացումն ապահովված է: Կամ աղբարային

Հարցի ձգձգումը կենսորոնում, այն ժամանակ անխուսափելի յե-
տրտադրողական ուժերի զարգացման յերկարատե հապաղումը,
ճորտատիրական տրադիցիաների պահպանումը նաև գաղութաց-
ման գործում: Առաջին դեպքում յերկրագործությունը պիտի տա-
նի ազատ Ֆերմերը, յերկրորդ դեպքում՝ ստրկացած գեղջուկը
և հատվածահողերի միջոցով «տնտեսավարող» քաղան:

II

Անցնում ենք կալվածատիրական տնտեսության կազմակերպ-
ման հարցին: Ամենքին հայտնի յե, վոր այդ կազմակերպման
հիմնական դիմը կապիտալիստական սխեման (ազատ վարձումը)
միացումն է աշխատավճարային հետ: Իսկ ի՞նչ բան է այս աշ-
խատավճարային սխեման:

Այս հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է ծանոթա-
նալ կալվածատիրական տնտեսության կազմակերպությանը ճոր-
տատիրական իրավունքի ժամանակ: Ամենքին հայտնի յե, թե ինչ
էր ճորտատիրական իրավունքը՝ իրավաբանական, վարչական ու
կենցաղային տեսակետներից: Բայց շատ քիչ է հարց տրվում այն
մասին, թե ճորտատիրական իրավունքի որով վորն է կալվածա-
տերերի ու գյուղացիների տնտեսական հարաբերությունները
էյությունը: Այն ժամանակ գյուղացիներին բաժնեհող տալիս
էյին կալվածատերերը: Յերբեմն նրանք գյուղացիներին փո-
խառության կարգով տալիս էյին արտադրության այլ միջոցներ
ևս. որինակ՝ անտառանյութ, անասուն և այլն: Սակայն ի՞նչ
նշանակություն ունեւ ճորտատիրական գյուղացիներին կալվա-
ծատիրական հողերից այդ բաժնեհող տալը: Յեթե խոսենք այժ-
մյան հարաբերությունների լեզվով, նաղելն այն ժամանակ աշ-
խատավարձի ձև էր: Կապիտալիստական արտադրության մեջ
բանվորի աշխատավարձը վճարվում է փողով: Կապիտալիստի շա-
հույթն իրացվում է փողի ձևով: Անհրաժեշտ ու հավելյալ աշ-
խատանքը (այսինքն՝ աշխատանք, վորը վճարվում է բանվորի
պահպանության համար, և աշխատանք, վորը կապիտալիստին
տալիս է չվճարված հավելյալ արժեք) գործարանում միանում են
իրար հետ աշխատանքի մեկ պրոցեսում, մեկ գործարանային
աշխատանքային որպա մեջ և այլն: Գործն այլ կերպ է դրված կո-
ռային տնտեսության մեջ: Այստեղ ևս կա անհրաժեշտ ու հա-
վելյալ աշխատանք, ինչպես այն կա նաև ստրկատիրական տնտե-
սության մեջ: Սակայն աշխատանքի այդ յերկու տեսակն անջատ-

ված են ժամանակի ու տարածության մեջ: Ճորտատիրական
գյուղացին յերեք որ աշխատում է աղայի և յերեք որ իր համար:
Աղայի համար նա աշխատում է կալվածատիրական հողի կամ
բերքի վրա: Իր համար նա աշխատում է նաղելի հողի վրա, ինքը
հայթայթելով իր և ընտանիքի համար այն հացը, վոր անհրա-
ժեշտ է կալվածատիրոջ համար աշխատանքի ուժ պահպանելու
նպատակով:

Հետևապես տնտեսության ճորտատիրական կամ կոռային
սխեման միանման է կապիտալիստականին այն իմաստով, վոր
յերկու դեպքում ևս աշխատողն ստանում է միայն անհրաժեշտ
աշխատանքի արդյունքը, տալով հավելյալ աշխատանքի ար-
դյունքն առանց վճարի արտադրության միջոցների սեփականա-
տիրոջը: Ճորտատիրական տնտեսության սխեմանը կապիտալիս-
տականից տարբերվում է հետևյալ յերեք կողմերով: Նախ՝ ճոր-
տատիրական տնտեսությունը բնատնտեսություն է, իսկ կապի-
տալիստականը՝ փողային: Յերկրորդ՝ ճորտատիրական տնտեսու-
թյան մեջ շահագործման միջոց հանդիսանում է աշխատողին հո-
ղի հետ կապել-ամրապնդելը՝ նրան բաժնեհող հատկացնելը, իսկ
կապիտալիստականում՝ աշխատողին հողից ազատելը: Յեկամուտ
(այսինքն՝ հավելյալ արդյունք) ստանալու համար ճորտատե-
ր կալվածատերը պետք է իր հողի վրա ունենա հողաբաժին, ին-
վենտար, անասուն ունեցող գյուղացի: Հողագուրկ, ձիագուրկ ու
տնտեսագուրկ գյուղացին ճորտատիրական շահագործության հա-
մար անպետք առարկա յե: Յեկամուտ (շահույթ) ստանալու հա-
մար կապիտալիստը պետք է իր առաջ ունենա հատկապես հողա-
գուրկ, տնտեսագուրկ աշխատող, վորն ստիպված է ծախել իր
բանվորական ուժն աշխատանքի ազատ շուկայում: Յերրորդ՝
նաղելի հող ստացած գյուղացին պետք է ամձամբ կախումն ունե-
նա կալվածատիրոջից, քանի վոր հող ունենալով նա կոռի չի գնա
այլ կերպ, քան հարկադրանքի ներքո: Տնտեսության ձևն այստեղ
առաջ է բերում «արտատնտեսական հարկադրանք», ճորտատի-
րություն, իրավական կախումն, անիրավահավասարություն և
այլն: Ընդհանրապես՝ «իդեալական» կապիտալիզմը պայմանագրի
ամենից լրակատար աղատությունն է ազատ շուկայում սեփակա-
նատիրոջ ու պրոլետարի միջև:

Ճորտատիրական կամ նույնն է՝ կոռային տնտեսության
տնտեսական այս էյությունը վորոշակի կերպով պարզելուց հե-
տո միայն մենք կարող ենք հասկանալ աշխատավճարումների

պատմական տեղն ու նշանակութիւնը: Աշխատավճարումները կոռատիրութեան ուղղակի և անմիջական մնացորդն են: Աշխատավճարումներն՝ այդ անցումն է կոռատիրութիւնից դեպի կապիտալիզմը: Աշխատավճարումների ելութիւնն այն է, վոր կալվածատիրական հողերը գյուղացիները մշակում են իրենց ինվեստարով՝ մասամբ դրամական վճարով և մասամբ բնավարձով (հող, հատվածահող, արոտ, ձմռան փոխատվութիւն և այլն): Կիրարարութիւնն անունը կրող հայտնի տնտեսաձևը աշխատավճարումների տարածութիւններից մեկն է: Աշխատավճարային կալվածատիրական տնտեսութեան համար անհրաժեշտ է հողաբաժին ստացած գյուղացի, վորն ունի կենդանի ու մեռյալ թեկուղ ամենալատ ինվենտար. անհրաժեշտ է նաև, վոր այդ գյուղացին կարիքի մեջ խելդոված լինի և գնա ստրկացման: Ազատ վարձման փոխարեն ստրկացումն է աշխատավճարումների անպայման ուղեկիցը: Կալվածատերն այստեղ հանդես է գալիս վոր վորպես ձեռնարկող-կապիտալիստ, վորը դրամի և աշխատանքի զործիքների լրիվ ամբողջութեան տերն է: Կալվածատերն աշխատավճարումների ժամանակ հանդես է գալիս վորպես վաշխառու, վորն ոգտվում է հարեան գյուղացու կարիքից և ձեռք է բերում նրա աշխատանքը յեռակի եժան:

Այս բանն ավելի ակնառու դարձնելու համար վերցնենք յերկրագործութեան դեպարտամենտի տվյալները. մի աղբյուր, վորը վեր է ամեն մի կասկածից դեպի պարոնայք հողատերերը անբարյացակամութիւն տածելու տեսակետից: «Вольнонаемный труд в хозяйстве и т. д.» հայտնի հրատարակութիւնը (вып. V, «С-х. и стат. свед., получ. от хозяев» СПб. 1892 г.) միջին սեահողային շրջանի մասին ութ տարվա (1883—1891) տեղեկութիւններ է տալիս. գյուղացիական ինվենտարով մեկ դեսյատին աչանացանի չլրիվ մշակութեան միջին վճարը պետք է հաշվել 6 ռուբլի: Իսկ յեթե նույն աշխատանքի արժեքը հաշվենք ազատ վարձման գներով, այդ դեպքում, գրում է նույն հրատարակութիւնը, կատանք 6 ռ. 19 կ., միայն հետևակ աշխատանքի համար, չհաշված ձիու աշխատանքը, վորը 4 ռ. 50 կ. պակաս չի կարելի հաշվել (հիշյալ հրատ. էջ 45, «Развитие капитализма в России», էջ 141*): Հետևաբար՝ ազատ վարձման գինը համար և 10 ռ. 69 կ., իսկ աշխատավճարայինը՝ 6 ռ.: Ի՞նչպես

բացատրել այս յերեւոյթը, յեթե այն պատահական և ինչ-վոր յեղակի բան չէ, այլ նորմալ ու սովորական է: «Ստրկացում», «վաշխառութիւն», «կաշառակերութիւն» և այլ այսպիսի բառերը նկարագրում են գործարքի ձևն ու բնույթը, բայց չեն բացատրում նրա տնտեսական ելութիւնը: Գյուղացին ի՞նչպես կարող է մի շարք տարիներ ընթացքում 6 ռուբլով կատարել մի աշխատանք, վորն արժէ 10 ռ. 69 կ.: Գյուղացին այդ կարող է անել այն պատճառով, վոր նրա նազելը ծածկում է գյուղացու ընտանիքի ծախսերի մի մասը և հնարավորութիւն է տալիս աշխատավարձն իջեցնել ավելի ցած, քան «ազատ վարձման» նորմաներն են: Գյուղացին այն պատճառով է ստիպւած այդ անել, վոր խղճուկ նազելը կապում է նրան հարեան կալվածատիրոջ հետ, հնարավորութիւն չտալով իր տնտեսութեամբ ապրելու: Յե՛նի հասկանալի յե, վոր այսպիսի յերեւոյթը կարող է «նորմալ» լինել լոկ իբրեւ կապիտալիզմի կողմից կոռատիրութիւնը վտարելու պրոցեսի ողակներէց մեկը, վորովհետեւ նման պայմանների բերումով գյուղացին անխուսափելիորեն քայքայվում է և դանդաղորեն, բայց անտարակույս դառնում է պրոլետար:

Ահա դարձյալ նույնատեսակ, բայց վորոշ չափով ավելի լրիվ տվյալներ Սարատովի գալուստից: Մեկ դեսյատինի մշակութեան միջին գինը՝ հացահատիկի հնձելու, կրելու և կրակելու հետ միասին արժէ 9,6 ռուբլի, յերբ ձմռանը նախակապալ կադմելով աշխատավարձի 80—100 տոկոսը վճարվում է սկզբից: Աշխատավճարումների ժամանակ վարելահողի վարձագինը 9,4 ռուբլի յե: Ազատ վարձակալութեան ժամանակ 17½ ռուբլի՝ Մեկ դեսյատինի հնձելն ու կրելն աշխատավճարումների ժամանակ 3,8 ռուբլի յե, ազատ վարձով՝ 8½ ռուբլի և այլն: Այս թվերից ամեն մեկն իր մեջ բովանդակում է գյուղացիական տնտեսական կարիքի, ստրկացման ու քայքայման յերկար պատմութիւնը: Այս թվերից յուրաքանչյուրը վկայում է այն մասին, թե XIX դարի վերջին վորքան կենդանի յեմ ճորտատիրական շահագործումն ու կոռատիրութեան մնացորդները Ռուսաստանում:

Աշխատավճարային սխտեմի տարածման չափը շատ դժվար է հաշվառման յենթարկվում: Սովորաբար այնպես է լինում, վոր կալվածատիրական տնտեսութեան մեջ աշխատավճարային ու կապիտալիստական սխտեմները միացած են, վորոնք կիրառվում են յերկրագործութեան տարբեր գործառնութիւնների նկատմամբ: Հողի աննշան մասն է մշակվում կալվածատիրական ինվենտարով

* См. Сочинения, т. III, № 147—148: том II.

պատմական տեղն ու նշանակութիւնը: Աշխատավճարումները կոռուտութեան ուղղակի և անմիջական մնացորդն են: Աշխատավճարումներն՝ այդ անցումն է կոռուտութեանից դեպի կապիտալիզմը: Աշխատավճարումների ելութիւնն այն է, վոր կապիտալիզմը հոգեբարձրագոյնները մշակում են իրենց ինքնատարա՛ մասամբ դրամական վճարով և մասամբ բնավարձով (հող, հատվածահող, արոտ, ձմռան փոխաւորութիւն և այլն): Կիւրաւորութիւն անունը կրող հայտնի տնտեսաձևը աշխատավճարումների տարաձևութեաններից մեկն է: Աշխատավճարային կապիտալիզմի տնտեսութեան համար անհրաժեշտ է հողաբաժին ստացած գյուղացի, վորն ունի կենդանի ու մեռյալ թեկուղ ամենալատ ինքննտար. անհրաժեշտ է նաև, վոր այդ գյուղացին կարիքի մեջ խեղդւթած լինի և գնա ստրկացման: Ազատ վարձման փոխարեն ստրկացումն և աշխատավճարումների անպայման ուղեկիցը: Կալվաճատներն այստեղ հանդես է գալիս վոր վորպես ձեռնարկող-կապիտալիստ, վորը դրամի և աշխատանքի գործիքների լրիւ մարդկութեան տերն է: Կալվաճատներն աշխատավճարումների ժամանակ հանդես է գալիս վորպես վաշխառու, վորն ոգւովում է հարեան գյուղացու կարիքից և ձեռք է բերում նրա աշխատանքը յեռակի եժան:

Այս բանն ալիւի ահնաուու դարձնելու համար վերցնենք յերկրագործութեան զեպարտամենտի տվյալները. մի աղբյուր, վորը վեր է ամեն մի կասկածից դեպի պարոնայք հողատերերը անբարյացակամութիւն տաճելու տեսակետից: «Вольнонаемный труд в хозяйстве и т. д.» հայտնի հրատարակութիւնը (вып. V, «С-х. и стат. свед., получ. от хозяев» СПб. 1892 г.) միջին սեահողային շրջանի մասին ութ տարվա (1883—1891) տեղեկութիւններ է տալիս. գյուղացիական ինքննտարով մեկ զեսյատին աշնանացանի լրիւ մշակութեան միջին վճարը պետք է հաշվել 6 ուրբլի: Իսկ յեթե նույն աշխատանքի արժեքը հաշվենք ազատ վարձման գներով, այդ դեպքում, գրում է նույն հրատարակութիւնը, կատանանք 6 ու. 19 կ., միայն հետեակ աշխատանքի համար, չհաշված ձիու աշխատանքը, վորը 4 ու. 50 կ. պակաս չի կարելի հաշվել (հիշյալ հրատ. էջ 45, «Развитие капитализма в России», էջ 141*): Հետևաբար՝ ազատ վարձման գինը հալաար է 10 ու. 69 կ., իսկ աշխատավճարայինը՝ 6 ու.: Ինչպես

* См. Сочинения, 4. III, էջ 147—148: Խմբ.:

բացատրել այս յերեւոյթը, յեթե այն պատահական և ինչ-վոր յեղակի բան է, այլ նորմալ ու սովորական է: «Ստրկացում», «վաշխառութիւն», «կաշառակերութիւն» և այլ այսպիսի բառերը նկարագրում են գործարքի ձևն ու բնույթը, բայց չեն բացատրում նրա տնտեսական ելութիւնը: Գյուղացին ի՞նչպես կարող է մի շարք տարիներ ընթացքում 6 ուրբլով կատարել մի աշխատանք, վորն արժէ 10 ու. 69 կ.: Գյուղացին այդ կարող է անել այն պատճառով, վոր նրա նաղելը ծածկում է գյուղացու ընտանիքի ծախսերի մի մասը և հնարավորութիւն է տալիս աշխատավարձն իջնել ալիւի ցած, քան «ազատ վարձման» նորմաներն են: Գյուղացին այն պատճառով է ստիպւած այդ անել, վոր խղճուկ նաղելը կապում է նրան հարեան կալվածատիրոջ հետ, հոարավորութիւն չտալով իր տնտեսութեամբ ապրելու: Յեւ հասկանալի չէ, վոր այսպիսի յերեւոյթը կարող է «նորմալ» լինել լոկ իբրեւ կապիտալիզմի կողմից կոռուտութիւնը վտարելու պրոցեսի ողակներից մեկը, վորովհետեւ նման պայմանների բերումով գյուղացին անխուսափելիորեն քայքայվում է և դանդաղորեն, բայց անտարակույս դառնում է պրոլետար:

Ահա դարձյալ նույնատեսակ, բայց վորոշ չափով ալիւի լրիւ տվյալներ Սարատովի գաւառից: Մեկ զեսյատին մշակութեան միջին գինը՝ հացահատիկի հնձելու, կրելու և կալսելու հետ միասին արժէ 9,6 ուրբլի, յերբ ձմռանը նախակապալ կադմելով աշխատավարձ 80—100 տոկոսը վճարվում է սկզբից: Աշխատավճարումների ժամանակ վարելահողի վարձագինը 9,4 ուրբլի չէ: Ազատ վարձակալութեան ժամանակ 17½ ուրբլի: Մեկ զեսյատին հնձելն ու կրելն աշխատավճարումների ժամանակ 3,8 ուրբլի չէ, ազատ վարձով՝ 8½ ուրբլի և այլն: Այս թվերից ամեն մեկն իր մեջ բովանդակում է գյուղացիական անսահման կարիքի, ստրկացման ու քայքայման յերկար պատմութիւնը: Այս թվերից յուրաքանչյուրը վկայում է այն մասին, թե XIX դարի վերջին վորքան կենդանի յեմ ճորտատիրական շահագործումն ու կոռուտութեան մնացորդները Ռուսաստանում:

Աշխատավճարային սխտեմի տարածման չափը շատ դժվար է հաշվառման յենթարկվում: Սովորաբար այնպես է լինում, վոր կալվածատիրական տնտեսութեան մեջ աշխատավճարային ու կապիտալիստական սխտեմները միացած են, վորոնք կիրառվում են յերկրագործութեան տարբեր գործառնութիւնների նկատմամբ: Հողի աննշան մասն է մշակվում կալվածատիրական ինքննտարով

ու վարձու բանվորներով: Հողի մեծ մասը վարձակալության և տրվում գյուղացիներին՝ կիրարար, աշխատավճարումներով: Ահա մի քանի իրյուստրացիա՝ բերված պ. Կառլֆմանի մանրակրկիտ աշխատությունից*, վրտեղ մասնատիրական տնտեսության մասին նա մի շարք նորադույն տվյալներ և ամփոփել: Տուլայի նահանգ (տեղեկությունները վերաբերում են 1897—1898 թվերին) — «կալվածատերերը մնում են հին յեռադաշտին կառչած... հեռավոր հողերը վերցնում են գյուղացիները»: տիրական հողերի մշակությունը չափազանց անբավարար է: Կուրսկի նահանգ՝ ... «գյուղացիներին հողը դեսյատինով բաժանելը, վոր բարձր գների շնորհիվ ձեռնառու չե... ուժասպառ և արել հողը»: Վորոնեժի նահանգ՝ ... միջակ ու մանր հողատերերը «մեծ մասամբ տնտեսությունը վարում են բացառապես գյուղացիական ինվենտարի միջոցով կամ իրենց կալվածքը վարձակալության են տալիս... տնտեսությունների մեծամասնության մեջ այնպիսի յեղանակներ են կիրառվում, վորոնք աչքի յեն ընկնում վորեւ բարեկաման բացակայությամբ»:

Նման վկայությունները ցույց են տալիս, վոր XIX դարի վերջերի համար միանգամայն հարմարում և Յեմբուրական Ռուսաստանի դանադան նահանգների մեջ աշխատավճարային ու կապիտալիստական սխտեմների գերազանցության այն ընդհանուր բնութագիրը, վոր տվել և պ. Աննենսկին «Влияние урожая и т. д.» գրքում: Առաջ ենք բերում այդ բնութագիրը փոքրիկ աղյուսակի ձևով:

	Նահանգների թիվը		Մասնատիր.	
	Սևահո- դային	Վոլ-սևա- հոդային	Բնդա- մենը	ցանքներ (հազար դես.)
I. Նահանգներ՝ կապիտալիստական սխտեմի գերազանցությամբ	9	10	19	7.407
II. Նահանգներ՝ խուր սխտեմի գերազանցությամբ	3	4	7	2.222
III. Նահանգներ՝ աշխատավճարային սխտեմի գերազանցությամբ	12	5	17	6.281
Ընդամենը	24	19	43	15.910

Սևահոդային շրջանում, հետևաբար, աշխատավճարումներն անսպաժան գերազանցում են, նահանջելով հետին պլանը տվյալ

* «Аграрный вопрос». Изд. Долгорукова и Петрункевича, т. II, М. 1907, стр. 442—628: «К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения».

աղյուսակի մեջ մտած բոլոր 43 նահանգներում: Այստեղ կարևոր և նշել, վոր I խմբում (կապիտալիստական սխտեմ) հաշվվում են յերկրագործական կենտրոնի համար վոչ բնորոշ վայրերը՝ մերձբալթյան, հարավ-արևմտյան (ճակնդեղի շրջան), հարավային և յերկու մայրաքաղաքների նահանգները:

Թե ինչ աղբյուրություն են գործում աշխատավճարումները յերկրագործության արտադրողական ուժերի վրա, այդ մասին պերճախոս վկայում են պ. Կառլֆմանի աշխատության մեջ բերված նյութերը: «Կառվածից դուրս և, — կարդում ենք այնտեղ, — վոր մանր-գյուղացիական վարձակալությունն ու կիրարկությունն ամենից ավելի կասեցնող պայման են հանդիսանում գյուղատնտեսության առաջադիմության համար»: Պոլտավայի նահանգի գյուղատնտեսությանը վերաբերող տեսությունների մեջ միշտ ցույց է տրվում, վոր «վարձողները վատ են մշակում հողը, վատ սերմեր են ցանում, մոլախոտում են հողը»:

Մոդելյովի նահանգում (1898 թ.) տնտեսության ամեն մի բարելավման արդեւք են հանդիսանում կիրարար տնտեսության անհարմարությունները: «Դնեպրովսկի դավառում գյուղատնտեսությունն այնպիսի վիճակի մեջ է գտնվում, վոր մի վորեւիցե նորամուծության ու բարելավման մասին մտածելն ավելորդ է»։ Գրա գլխավոր պատճառներից մեկը սկոպչինան է*: «Մեր նյութերը, — գրում և պ. Կառլֆմանը (էջ 517), — մի շարք վորոշակի ցուցումներ են տալիս այն մասին, վոր անգամ միևնույն կալվածքի սահմաններում վարձակալության տրված հողերի վրա տնտեսության հին ու իրենց դարն անցրած յեղանակները շարունակում են պահպանվել, մինչդեռ սեփական մշակության հողերի վրա կիրառված են դաշտավարության նոր և ավելի կատարյալ սխտեմներ»: Որինակ, վարձակալած հողերի վրա պահպանվում և յեռադաշտը, յերբեմն անգամ առանց սրարարտացման դոմադրով, իսկ տնտեսավարական մշակության հողերն ունեն բազմադաշտյան ցանքաչրջանառություն: Կիրարկությունն արդեւք և խոտացանությանը, խանդարում և պարարտացման տարածմանը, դանդաղեցնում և գյուղատնտեսական լավագույն գործիքների կիրառումը: Այս ամենի արդյունքն ակնառու յերևան և դալիս բերքատվությանը վերաբերող տվյալներում: Ահա, որինակ, մեկ լատիֆունդիա Սիմբիրսկի նահանգում. տնտեսավարական մեկ

* Սկոպչինա — հողատիրոջ բաժինը՝ հողը հերկելու տալիս այսքան դեպից կամ խրճից: Խմբ.:

դեսյատինի տարեկանի բերքատվությունն է 90 փուլ, ցորենին՝ 60, վարսակին՝ 74, իսկ կիսրար հողերի վրա՝ 58—28—50 փուլ: Ահա ընդհանուր տվյալներ մի ամբողջ գավառի մասին (Ն.Նոյգորդի նահանգ, Գորբատովոյի գավառ):

	Տարեկանի բերքատվությունը մեկ դեսյատինից՝ փերով		Մասնատիրական հողեր		
	Բաժնեհողեր	Տնտեսա-վարակ. ցանք	Կիսրար	Վարձակա-լական	
I.	62	74	—	44	
II.	55	63	49	—	
III.	51	60	50	42	
IV.	48	69	51	51	
	Բոլոր կարգերի համար՝ 54*	66	50	45*	

Այսպես ուրեմն, կալվածատիրական այն հողերը, վոր ճորտատիրավարի (կիսրար և մանր վարձակալություն) են մշակվում, ավելի քիչ բերք են տալիս, քան նաղելային հողերը: Այս վիճակի կարևորությունն ունեցող փաստ է, քանի վոր անժընտելիորեն ապացուցում է, վոր Ռուսաստանի գյուղատնտեսության հետամնացության, ամբողջ ժողովրդական տնտեսության անշարժության, հողագործի՝ աշխարհում չտեսնված նվաստացման գլխավոր ու հիմնական պատճառը աշխատավեարային սխտեմն է, այսինքն՝ ճորտատիրության ուղղակի մնացորդը: Վո՛չ մի վարկ, վո՛չ մի մեկնորացիա, վո՛չ մի «ոգնություն» գյուղացուն, բյուրոկրատների և ազատամիտների կողմից սխրված «ոժանդակության» միջոցներից վոչ մեկը վորևե լուրջ արդյունք չի տա, քանի դեռ մնում է ճորտատիրական լատիֆունդիաների, տրագիցիաների և տնտեսության սխտեմների ճնշումը: Յեվ ընդհակառակը, կալվածատիրական հողատիրությունը վոչնչացնող և հին—միջնադարյան համայնքը քանդող ազդարային հեղաշրջումը (հողի ազդայնացումն, որինակ վոչ—վոստիկանական, վոչ—չինովնիկական ձևով է քանդվում այն) զարմանալի արագ և իրապես լայն պրոգրեսի հիմք կծառայեր անպայման: Կիսրար ու վարձակալած հողերի անասելի ցածր բերքի պատճառը «աղայի համար» կատարվող աշխատանքի սխտեմն է: Յեթե նույն այժմյան հողագործն ազատվեր «աղայի համար» աշխատելուց, վոչ միայն այդ հողերի բերքը կավելանար, այլև անխուսափելիորեն

* Պ. Կաուֆմանի մոտ (եջ 521), այս յերկու թվերը, յերևի, վրիպակ ունեն:

կավելանար նաղելային հողերի բերքը՝ պարզապես տնտեսության ճորտատիրական արդեւքների վերացման շնորհիվ:

Իսկ իրերի տվյալ դրությամբ մասնատիրական տնտեսության կապիտալիստական պրոգրեսը, իհարկե, աղներև է, բայց այդ պրոգրեսը չափազանց դանդաղ է և յերկար ժամանակով անխուսափելիորեն ծանրաբեռնում է Ռուսաստանը «վայրենի կալվածատիրոջ» քաղաքական ու սոցիալական տիրապետությամբ: Մենք այժմ կտեսնենք, թե ինչումն է արտահայտվում այդ պրոգրեսը, և կփորձենք վորոշել նրա միջանի ընդհանուր արդյունքները:

Վոր «տնտեսավարական» ցանքների, այսինքն՝ կապիտալիստական ձևով մշակվող կալվածատիրական հողերի բերքատվությունը բարձր է գյուղացիական ցանքների բերքատվությունից, այս ցույց է տալիս կապիտալիզմի տեխնիկական պրոգրեսը յերկրագործության մեջ: Այս պրոգրեսը կապված է աշխատավճարային սխտեմից ազատ վարձաձևի սխտեմին անցնելու հետ: Գյուղացիության քայքայվելը, ձիագուրկ լինելը, ինվենտար կորցնելը և հողագործի պրոլետարացումը հարկադրում են կալվածատերերին դիմելու իրենց ինվենտարով աշխատելուն: Գյուղատնտեսության մեջ աճում է մեքենաների գործադրությունը, վորոնք բարձրացնում են աշխատանքի արտադրողականությունը և անխուսափելիորեն տանում են դեպի զուտ—կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունների զարգացումը: Արտասահմանից գյուղատնտեսական մեքենաներ են ներմուծված Ռուսաստան՝ 1869—1872 թ. թ. 788 հազար ո., 1873—1880 թ. թ.՝ 2,9 միլ. ո., 1881—1888 թ. թ.՝ 4,2 միլ. ո., 1889—1896 թ. թ.՝ 3,7 միլ. ո., 1902—1903 թվերին՝ 15,2—20,6 միլիոն ուրբլու: Գյուղատնտեսական մեքենաների արտադրությունը Ռուսաստանում (մոտավոր թվեր, ըստ գործարանների բալանային աղյուսի կոպիտ վիճակադրության) 1876 թվին՝ 2,3 միլ. ո., 1894 թ.՝ 9,4 միլ. ո., 1900—1903 թվերին՝ 12,1 միլիոն ուրբլի: Այս թվերն անվիճելի ապացույց են յերկրագործության պրոգրեսի և, իհարկե, հատկապես կապիտալիստական պրոգրեսի: Բայց անվիճելի չեն նաև այն, վոր այս պրոգրեսը չափազանց դանդաղ է, համեմատած այն բանի հետ, վոր հնարավոր է ժամանակակից կապիտալիստական պետության մեջ. սրա որինակն է Ամերիկան: Միայն Նահանգներում, 1900 թ. հունիսի 14 (1)—ի վիճակադրության համաձայն, Ֆերմաների տակ 838,6 միլ. ակր կամ մոտ 324 միլ.

դեսյատին հող կար: Ֆերմաների թիվն էր 5,7 միլիոն, ուրեմն միջին հաշվով մեկ ֆերման ուներ 146,2 ակր (մոտ 60 դեսյատին) հող: Յեւ ահա այդ ֆերմաների համար 1900 թվին արտադրվել է 157,7 միլիոն դոլլարի գյուղատնտեսական գործիք (1890 թ.՝ 145,3 միլիոն գոլլարի, 1880 թ.՝ 62,1 միլ. գոլլարի)*: Սրանց համեմատությամբ ուստական թվերը ծիծաղելիորեն փոքր են, և փոքր են այն պատճառով, Վոր մեզ մոտ մեծ ու հզոր են ճորտատիրական լատիֆունդիաները:

Յերկրագործության միջխտրությունն անցյալ դարի 90-ական թվականների մեջերքին հատուկ անկետայով հաշվի չե առել գյուղատնտեսական բարելավ գործիքների համեմատական տարածումը հողատերերի ու գյուղացիների մեջ: Այդ անկետայի միջոցով ստացված տվյալների ամփոփումը, Վոր մանրամասնորեն չարդարված է պ. Կաուֆմանի կողմից, կարող ենք առաջ բերել հետևյալ աղյուսակով.

Ծրձաններ	Գյուղատնտեսական բարելավ գործիքների լայն տարածման մասին տրված ցուցմունքների տոկոսը	
	Հողատերերի մոտ	Գյուղացիների մոտ
Կենտրոնական-յերկրագործական	20—51	8—20
Միջին-Վոլգայի	18—66	14
Նովոռոսիյայի	50—91	33—65
Բելոռուսիայի	54—86	17—41
Մերձկային	24—47	1—21
Ընդմոտիկյան	22—51	10—26
Արդյունաբերական	4—8	2

Այս բոլոր շրջանների համար միջին հաշվով ստանում ենք՝ կալվածատերերի մոտ 42%, գյուղացիների մոտ 21%:

Գոմաղբով պարարտացնելու տարածման մասին յեղած վիճակագրական բոլոր տվյալները նմանապես անհերքելի ապացույց են տալիս, «Վոր այս գործում հողատիրական տնտեսությունն ամբողջ ժամանակ առաջ է յեղել և մինչև այժմ ել առաջ է գյուղացիականից» (Կաուֆման, էջ 544): Դեռ ավելին՝ հետոեֆորմյան Ռուսաստանում բավականաչափ տարածված էր գյուղացիներից գոմաղբ դնելու յերևույթը՝ կալվածատերերի կողմից:

* «Abstract of the Twelfth Census». 1900. Third Editon. Washington 1904, pages 217 and 302—agricultural implements. («Տասերկույերորդ վիճակագրության տեսություն», 1900 թ., 3-րդ հրատարակություն, Վաշինգտոն, 1904 թ., էջ 217 և 302—գյուղատնտեսական գործիքներ: խմբ.):

Այս արդեն հետևանք է գյուղացիական ամենածայրահեղ կարիքի: Վերջին ժամանակներում այս յերևույթն աստիճանաբար նվազում է:

Վերջապես կալվածատիրական ու գյուղացիական տնտեսությունների մեջ յերկրագործական տեխնիկայի բարձրության հարցի մասին ստույգ և մասնաշաղկապ վիճակագրական տվյալներ կան խոտացանության տարածման վերաբերյալ (Կաուֆման, էջ 561): Ահա գլխավոր յեղրակացությունները.

Թվականներ	Կերտնտերի ցանքը		Յեղրոպ. Ռուսաստ.	
	գյուղացիների մոտ	հողատերերի մոտ	հողատերերի մոտ	հողատերերի մոտ
1881.	49,8 հազ. դես.	491,6 հազ. դես.		
1901.	499,0 »	»	1046,0 »	»

Վորն է կալվածատիրական ու գյուղացիական տնտեսությունների միջև յեղած այս տարբերությունների հետևանքը: Այս մասին դատելու համար անհրաժեշտ տվյալները բերքատվության վերաբերյալ տվյալներն են միայն: Ամբողջ Յեվր. Ռուսաստանում 18 տարվա ընթացքում (1883—1900) հետևյալ միջին բերքատվությունն է յեղել (չետվերտներով).

	Աշնանացան		Գարնանացան	
	Տարեկան	ցորեն	ցորեն	վարսակ
Հողատերերի մոտ	6,0	5,75	5,0	8,5
Գյուղացիների մոտ	5,0	5,0	4,25	7,0
Տարբերությունը	16,7%	13,0%	15,0%	17,6%

Պն Կաուֆմանը միանգամայն իրավացի յե, յերբ ասում է, թե այս տարբերությունը «չատ փոքր է» (էջ 592): Այս դեպքում պետք է նկատի առնել Վոր միայն գյուղացիներին ամենավատ հողեր թողած լինելը 1861 թվին, այլև այն, Վոր ամբողջ գյուղացիությանը վերաբերող ընդհանուր միջինը (ինչպես այժմ կտեսնենք) խոշոր տարբերություններ է թաղցնում:

Կալվածատիրական տնտեսությունը քննելուց հետո մենք պետք է հետևյալ ընդհանուր յեղրակացությունն անենք: Կապիտալիզմն այս ասպարեզում լիակատար ակներևությամբ ճանապարհ է հարթում իր համար: Ազատ—վարձու աշխատանքը փոխարինում է կոռային տնտեսությունը: Բոլոր ուղղություններով ու միանգամայն վորոշակի կերպով նկատվում է կապիտալիստական յերկրագործության տեխնիկական պրոգրեսը՝ աշխատավճարային ու մանր գյուղացիականի համեմատությամբ: Սակայն այդ

պրոգրեսը չափազանց դանդաղ և ժամանակակից կապիտալիստական յերկրի համար: Յեւ XIX դարի վերջը Ռուսաստանում ամենից սուր հակասութիւնն է գտնում ամբողջ հասարակական դարգացման պահանջները ու ճորտատիրութեան միջև, վորը հանձնիւ կարլածատիրական-ազնւականական լատիֆունդիաների, հանձնիւ տնտեսութեան աշխատավճարային սխտեմի հանդիսանում և տնտեսութեան եւոլուցիայի արգելակ, հարստահարութեան, բարբարոսութեան ու թաթարականութեան անվերջ ձևերի աղբյուր ռուսական կյանքում:

III

Գյուղացիական տնտեսութիւնն արդէ ագրարային հարցի կենտրոնական կետն է կազմում Ռուսաստանում: Վերևում մենք ցույց տվինք գյուղացիական հողատիրութեան պայմանների վորպիսութիւնը, իսկ այժմ պետք է անցնենք գյուղացիական տնտեսութեան կազմակերպութեան խնդրին՝ բառի վո՛չ թէ տեխնիկական, այլ քաղաքատնտեսական իմաստով:

Այստեղ առաջին շարքում մենք հանդիպում ենք գյուղացիական համայնքի հարցին: Չափազանց ընդարձակ դրականութիւնն է նվիրված նրան, և մեր հասարակական մտքի նարոդնիկական ուղղութիւնն իր աշխարհադպրոցութեան հիմնական կետերը կապում է այդ «համասարար» հաստատութեան աղբյւրին առանձնահատկութիւնների հետ: Այս առթիւ ամենից առաջ պետք է նկատել, վոր գրախնութեան մեջ ռուսական հողային համայնքի շուրջը շարունակ հյուսվում են և շատ հաճախ շփոթվում են հարցի յերկու տարրեր կողմերը. մի կողմից՝ ագրիկուլտուրային ու կենցաղայինը, մյուս կողմից՝ քաղաքատնտեսականը: Համայնքին նվիրված յերկերի մեծամասնութեան մեջ (Վ. Ուլով, Տրիգորով, Կեյսսեր, Վ. Վ.) հարցի առաջին կողմին այնքան մեծ տեղ և ուշադրութիւն են նվիրում, վոր նրա յերկրորդ կողմն ստվերում են թողնում: Մինչդեռ նման յեղանակը խորապէս սխալ է: Ռուսական հողային հարարերութիւնների առանձնահատկութիւնը վորեւէ այլ յերկրի հարարերութիւնների համեմատութեամբ կասկածից դուրս է, սակայն չի գտնվի գուտկապիտալիստական՝ հանրաճանաչ կապիտալիստական յերկու յերկիր, վոր նույնքան նկատելի չափով չտարբերվեյին իրարից ագրարային կենցաղով, հողային հարարերութիւնների պատմութեամբ, հողատիրութեան ու հողդռագործութեան ձևերով և

այլն: Այն, ինչը ռուսական հողային համայնքի հարցին նրա տնեցած նշանակութիւնն ու սրութիւնն է տվել, ինչը XIX դարի յերկրորդ կեսից սկսած մեր հասարակական միտքը բաժանել է յերկու հիմնական ուղղութիւնների՝ նարոդնիկականի ու մարքսիստականի, այն ամենն է, հարցի ագրիկուլտուրային ու կենցաղային կողմը չէ: Կարելի յէ, վոր տեղական ուսումնասիրողները մեծ ուշադրութիւն պետք է դարձնեյին հարցի այս կողմին, ինչպէս նրա համար, վոր բազմակողմանի հաշվի տնվեն յերկրագործական կենցաղի հատկապէս տեղական առանձնահատկութիւնները, այնպէս ել հետ վանելու համար բյուրոկրատիայի տգետ և գուտ-լիտի փորձերը՝ վոստիկանական վոգով թափանցված մանր ռեգլամենտացիա մտցնելու: Բայց տնտեսագետի համար համեմայն դեպս միանգամայն անթույլատրելի յէ հողերի վերաբաժանութեան ալլաձևութեան, նրա տեխնիկայի և այլնի ուսումնասիրութեամբ մթադնել այն խնդիրները, թէ տնտեսաւարքյան ինչ տիպեր են շերտավորվում համայնքի ներսում, ինչպէս են զարգանում այդ տիպերը, ինչպէս են դասավորվում հարարերութիւնները բանվոր վարձողների ու սև աշխատանքի համար վարձվողների միջև, ունեւորների ու չքավորութեան միջև, տնտեսութիւնը բարելավողների, տեխնիկայի մեջ կատարելագործութիւն մտցնողների և քայքայվողների, տնտեսութիւնը գցողների, գյուղից փախչողների միջև: Կասկածից դուրս է, վոր հենց այս ճշմարտութեան դիտակցութիւնը զեմստվային մեր վիճակագիրներին, վորոնք Ռուսաստանի ժողովրդական տնտեսութեան ուսումնասիրութեան համար անգնահատելի նյութեր են տվել, դրդել է անցած դարի 80-ական թվականներին թողնելու գյուղացիութիւնը կազմննի ձևով՝ ըստ համայնքների, ըստ նապելի, ըստ ժողովրդագրի կամ արական սեռի առկա շնչերի խմբավորելը և անցնելու միակ-գիտական՝ ըստ ծխերի տնտեսական կարողութեան խմբավորմանը: Հիշեցնենք, վոր այն ժամանակները, յերբ Ռուսաստանի տնտեսական ուսումնասիրութեան հետաքրքրութիւնն առանձնապէս մեծ էր, այդ հարցում «կուսակցական» դրոշ Վ. Վ. անգամ իր ամբողջ հոգով վողջուեւում էր «զեմստվային-վիճակագրական հրատարակութեան նոր ձևը» (Վ. Վ. ի հոգվածի վերնադիրը «Северный Вестник»*-ում, 1885

* «Северный Вестник» — գրական-գիտական և քաղաքական ժուռնալ է, վոր լույս էր տեսնում Պետերբուրգում 1885—1897 թ. թ.: Սկզբում այն հանդիսանում էր նարոդնիկական հայացքների կրողը (80-ական թվականներ), հետագայում իդեալիզմի և միստիցիզմի պրոպագանդա յեր անում: Խմբ.:

թիվ, № 11) և հայտարարում եր. «անհրաժեշտ և թվական տվյալները հարմարեցնել վո՛չ թե գյուղացիության ամենից զանազանակերպ տնտեսական խմբերի ազդեցությունը, ինչպիսին գյուղն ու համայնքն են, այլ հենց նույն այդ խմբերին»:

Մեր համայնքի հիմնական դիժը, վորը նրան հատուկ նշանակություն է տալիս նարողներին աչքում, հողագործություն հավասարությունն է: Բոլորովին մի կողմ թողնենք այն հարցը, թե համայնքը ինչպես է հասնում այդ հավասարություն, այլ ուղղակի դիմենք տնտեսական փաստերին՝ այդ հավասարության հետևանքներին: Յեւր. Ռուսաստանում բոլոր նազելային հողերի բաշխումը, ինչպես միանգամայն ճշգրիտ տվյալներով ցույց տվինք վերևում, ամենևին հավասարաբե: Գյուղացիների տարբեր կարգերի միջև, դառնալից գյուղացիների միջև—անգամ միևնույն գյուղի տարբեր կալվածատերերի («նախկին») գյուղացիների միջև բաշխումը նույնպես ընդհանուր վոչինչ չունի հավասարություն հետ: Միմիայն մանր համայնքները ներսում հողաբաժանությունը ապարատը հայտնաբերություն է ստեղծում այդ վոչ մեծ, ինքնամիտ միությունները՝ համաբ: Այժմ զեմստվային վիճակագրության հիման վրա տեսնենք, թե նազելային հողերն ինչպես են բաշխված ծխերի մեջ: Ընդամեն հասկանալի յե, վոր այս դեպքում ծխերի խմբավորումը պետք է վերցնենք վոչ թե ըստ ընտանիքի մեծություն, վոչ թե ըստ աշխատողների թվի, այլ անպայման ըստ առանձին ծխերի տնտեսական կարողության (ցանքս, բանող անասունների թիվ, կովերի քանակ և այլն), քանի. վոր մանր յերկրագործություն կապիտալիստական եվոլուցիայի ամբողջ եյությունն այն է, վոր նա ստեղծում և ուժեղացնում է դուլքային անհավասարությունը նահապետական միությունների ներսում, արա՛ պարզ անհավասարությունը կապիտալիստական հարաբերությունների յե վերածում: Հետևաբար մենք միազեմած կլինեյինք տնտեսական նոր եվոլուցիայի բոլոր առանձնահատկությունները, յեթե նպատակ չգնեյինք առանձնապես ուսումնասիրել տնտեսական կարողության տարբերությունները գյուղացիության ներսում:

Նախ վերցնենք մեկ ընտրոչ դավառ (զեմստվային վիճակագրության ծխային հետազոտությունները մանրամասն համակցական աղյուսակներով հարմարեցված են ըստ առանձին դավառների) և ապա բերենք այն հիմքերը, վորոնք հարկադրում են մեզ հետաքրքրող յերկրագրությունները տարածել ամբողջ Ռուսաս-

տանի գյուղացիության վրա: Նյութը վերցնում ենք «Կապիտալիզմի զարգացումը»՝ դլ. II*:

Պերմի նահանգի Կրասնոուլիմսկի դավառում, վորտեղ գյուղացիական հողատիրությունը բացառապես համայնական է, նազելային հողերն այսպես են բաշխվում.

	Մեկ ծխին ընկնում է	
	Յերկեսու շունչ	Հողաբաժին (դեսյատին)
Հող չմշակողներ	3,5	9,8
Մինչև 5 դես. մշակողներ	4,5	12,9
» 5—10 » »	5,4	17,4
» 10—20 » »	6,7	21,8
» 20—50 » »	7,9	28,8
» 50—և ավելի » »	8,2	44,6
Ընդամենը	5,5	17,4

Մենք տեսնում ենք, վոր ծխերի տնտեսական կարողության բարձրացման հետ միասին անպայման կանոնավորապես մեծանում է ծխի կազմը: Պարզ է, վոր բազմանդամությունը գյուղացիական բարեկեցության գործոններից մեկն է: Այս անվիճելի յե: Հարցն այն է միայն, թե այդ բարեկեցությունն ամբողջ ժողովրդական տնտեսության տվյալ շրջապատում հասարակական տնտեսական ինչ հարաբերությունները յե հասցնում: Ինչ վերաբերում է նազելային հողերին, մենք տեսնում ենք նրանց բաշխման անհամաչափություն, թեպետ և վոչ այնքան մեծ: Վորքան ունեոր է գյուղացիական ծուխը, այնքան շատ նազելի հող է ընկնում բնակչության յուրաքանչյուր շնչին: Ստորին խմբերում յերկու սեռի յուրաքանչյուր շնչին 3 դեսյատինից պակաս հողաբաժին է ընկնում, հետագա խմբերում՝ մոտ 3 դեսյատին.—յերեք դեսյատին, մոտ 4 դես.—չորս դեսյատին և վերջապես ամենից բարձր խմբում յերկու սեռի յուրաքանչյուր շունչն ունի 5 դես. ավելի հողաբաժին: Հետևապես՝ բազմանդամությունն ու նազելային հողով ամենից րավ ապահովված լինելը ունեորության հիմքն են ծառայում գյուղացիների սակավ փոքրամասնության հիմք, վորովհետե բարձր յերկու խմբերն ընդգրկում են ծխերի ընդհանուր թվի ընդամենը մեկ տասներորդ մասը: Ահա ծխերի թվի, բնակչության քանակի և նազելային հողերի բաշխման տուկոսային հարաբերությունները.

* Տե՛ս Сочинения, 4. III: Խմբ.:

Ծխերի խմբերը	Տոկոսներ հանրագումարի համեմատ.		
	Ծխերի	յերկեսը բնակ.	հողաբաժնի
Հող չմշակողներ	10,2	6,5	5,7
Մինչև 5 դես. մշակողներ	30,3	24,8	22,6
» 5—10 » »	27,0	26,7	26,0
» 10—20 » »	22,4	27,3	28,3
» 20—50 » »	9,4	13,5	15,5
» 50-ից ավելի »	0,7	1,2	1,9
Ընդամենը	100,0	100,0	100,0

Այս թվերից պարզ յերևում է, վոր նաղելային հողերի բաշխման հարաբերականությունն ակնհայտ է, վոր համայնական համասարարության հետևանքը մենք հաշվի չենք առնում: Բնակչության տոկոսային մասերն ըստ խմբերի և նաղելային հողերի տոկոսային մասերն ըստ խմբերի բավականաչափ մոտ են իրար: Բայց այստեղ ևս արդեն սկսում է արտահայտվել առանձին ծխերի տնտեսական կարողության աղբյուրությունը. ստորին խմբերի հողաբաժնի տոկոսը քիչ է բնակչության տոկոսից, իսկ բարձր խմբերում՝ շատ: Յեւ այս յերևույթը յեզակի չէ, միայն մեկ դավառի չի վերաբերում, այլ ընդհանուր է ամբողջ Ռուսաստանի համար: Հիշատակված աշխատության մեջ իմ կողմից նույնատեսակ տվյալներ են ամփոփված Ռուսաստանի զանազան մասերի 7 նահանգի 21 դավառի վերաբերյալ: Կես միլիոն գյուղացիական ծուխ ընդգրկող այդ տվյալներն ամենուրեք նույն հարաբերությունն են ցուցաբերում: Թվով 20% կազմող ունեւոր ծխերն ընդգրկում են բնակչության 26,1%-ից մինչև 30,3%-ը և նաղելային հողերի 29,0%-ից մինչև 36,7%-ը: Թվով 50% կազմող չքավոր ծխերը բնակչության 36,6%-ից մինչև 44,7%-ը և նաղելային հողերի 33%-ից մինչև 37,7%-ն են ընդգրկում: Նաղելային հողերի բաշխման հարաբերականություն ամենուրեք կա, և միաժամանակ ամենուրեք դրսևորվում է այն, վոր համայնքը քեֆվում է գյուղացիական բուրժուազիայի կողմը. հարաբերականությունից դուրս յեկող բոլոր շեղումներն ամենուրեք կատարվում են գյուղացիության բարձր խմբերի ոգտին:

Այսպիսով մեծ սխալ կլիներ մտածել, վոր ուսումնասիրելով գյուղացիության խմբավորումներն ըստ տնտեսական կարողության, մենք աչքի չենք առնում համայնքի «համասարարական» աղբյուրությունը: Ծիշտ հակառակը. ստույգ տվյալների միջոցով մենք հաշվի չենք առնում այդ համասարարության իրական տնտեսական նշանակությունը: Մենք հատկապես ցույց ենք տա-

լիս, թե վորքան է ծավալվում այդ համասարարությունը և վերջիվերջո ուր է տանում հողաբաժանությունից ամբողջ սխտեմը: Թող այդ սխտեմը հողերի տարբեր վորակի ու տարբեր տեսքերի լավագույն բաշխումը տա, բայց անհերքելի յե այն փաստը, վոր գյուղացիության ունեւոր խմբերի գերակշռությունը չքավորների հանդեպ յերևան է դալիս նաև նաղելային հողերի բաշխման գործում: Մնացած՝ վոչ-նաղելային հողերի բաշխումը, ինչպես այժմ կտեսնենք, անհամեմատ ավելի անհամաչափ է:

Հողի վարձակալության նշանակությունը գյուղացիական տնտեսության մեջ հայտնի յե: Հողի կարիքն առաջ է բերում ստրկական հարաբերությունների արտասովոր բազմազան ձևեր այդ հողի վրա: Ամենուրեք և միշտ, ինչպես արդեն ասացինք վերևում, գյուղացիների կողմից հող վարձու վերցնելն ըստ եյության հանդիսանում է կարվածատիրական տնտեսության աշխատավճարային սխտեմ, — աղայի համար բանվոր ձեռք բերելու ճորտատիրական միջոց է հանդիսանում: Այսպիսով կասկածից դուրս է, վոր մեր գյուղացիական վարձակալությունը ճորտատիրական նշանակություն ունի: Բայց քանի վոր տվյալ յերկրի կապիտալիստական եվրոպեական ունենք աչքի առաջ, մենք պետք է հատկապես ուսումնասիրենք, թե ինչպես են արտահայտվում և արտահայտվում են արդյոք բուրժուական հարաբերությունները գյուղացիական վարձակալության մեջ: Սրա համար ևս անհրաժեշտ են տվյալներ գյուղացիության տարբեր տնտեսական խմբերի և վոչ թե ամբողջ համայնքների ու գյուղերի մասին: Որինակ՝ «Ձեմստվային վիճակադրության ամփոփումների» մեջ պ. Կարիչեվը հարկադրված էր ընդունել, վոր իբրև ընդհանուր կանոն հողի բնավճար վարձակալությունը (այսինքն՝ վոչ թե փողով, այլ կիսբար կամ աշխատավճարային վարձակալություն) ամենուրեք թանգ է դրամականից, ըստվորում այդ թանգությունը դալի, յերբեմն կրկնակի յե. հետո բնավճար վարձակալությունն ամենից ուժեղ զարգացած է գյուղացիության ծայրահեղ չֆավոր խմբերում: Քիչ թե շատ ունեւոր գյուղացիներն աշխատում են հողը դրամով վարձակալել: «Վարձակալն ոգտվում է նվաղագույն հնարավորությունից անդամ, վորպեսզի վարձադինը մուծի դրամով և այդ միջոցով եժանացնի ուրիշի հողից ոգտվելու արժեքը» (Կարիչեվի հիշ. աշխ., էջ 265):

Ուրեմն մեր վարձակալության ճորտատիրական գծերն իրենց ամբողջ ծանրությունը ընկնում են ծայրահեղ չքավոր գյուղացի-

ների ուսերին: Ունենորներն աշխատում են ազատվել միջնադարյան լծից և այդ հաջողվում է սոսկ այնչափով, վորչափով նրանք դրամական անհրաժեշտ միջոցներ են ունենում: Դրամ ունենա, հողը կարող ես վերցնել կանխիկ վճարով՝ չուկայի սովորական գներով: Դրամ չունենա, ստրկացումն ես հանձն առնում, հողի համար վճարում ես յեռապատիկ ավելի՝ կիրարդույթյան կամ աշխատավճարումների ձևով: Վերևում տեսանք, թե աշխատանքի աշխատավճարային գները քանի գնում ցածր են ազատվարձու գներից: Իսկ յեթե տարբեր կարողության տեր դյուղացիներին համար վարձակալության պայմանները տարբեր են, ապա պարզ է, վոր մենք դյուղացիներին ըստ հողաբաժնի խմբավորելով սահմանափակվել չենք կարող (ինչպես չարունակ անում է կարիչեվը), վորովհետեւ այսպիսի խմբավորումն արհեստականորեն իրար է միացնում տարբեր կարողության տեր ծխերին, չիթթում է դյուղական պրոլետարիատը դյուղացիական բուրժուազիայի հետ:

Իլյուստրացիայի համար վերցնենք Սարատովի նահանգի Կամիշնի գավառին վերաբերող տվյալները: Այս նահանգում համայնքը գրեթե համատարած է (2455 հասարակութունից 2436-ի հողատիրությունը համայնական է): Ահա թե ինչ հարաբերություն կա այստեղ ծխերի տարբեր խմբերի միջև ըստ հողի վարձակալության.

		Բաժնեհողային մեկ ծխին ընկնում է (դեպատիններով)	
Տնատերի խմբերը	Ծխերի %	Բաժնեհող	Վարձակալած հող
Բանող անասուն չունեցող	26,4	5,4	0,3
1 դյուլի անասուն ունեցող	20,3	6,5	1,6
2 » » »	14,6	8,5	3,5
3 » » »	9,3	10,1	5,6
4 » » »	8,3	12,5	7,4
5 և ավելի » »	21,1	16,1	16,6
Ընդամենը	100,0	9,3	5,4

Նաղելային հողի բաշխումն արդեն ծանոթ է մեզ. ունեւոր ծխերն ըստ չնչերի թվի ավելի լավ են ապահովված նրանով, քան չբավորները: Վարձակալության բաշխումը տառապատիկ ավելի անհամաչափ է դուրս գալիս: Բարձր խմբում նաղելային հողը յեռապատիկ ավելի յե, քան ցածր խմբում (16,1 ընդդեմ

5,4-ի) . վարձակալած հողը բարձր խմբում հիսուսն անգամ ավելի յե, քան ցածր խմբում (16,6 ընդդեմ 0,3-ի): Հետևաբար վարձակալությունը մոտ թե հարթում է տարբերությունները դյուղացիների մեջ ըստ տնտեսական կարողության, այլ միջանի տասնյակ անգամ ուժեղացնում, սրում է այդպիսիները: Նարոդնիկ-տնտեսագետների (Վ. Վ., Ն. — ոն, Մարեսս, Կարիչեվ, Վիսլյայև և ուրիշներ) կողմից չարունակ կրկնվող հակառակ յեղրակացությունը հիմնված է հետևյալ սխալի վրա: Սովորաբար դյուղացիներին խմբավորումները վերցնում են ըստ նաղելի և ցույց են տալիս, վոր քիչ նաղել ունեցողներն ավելի յեն վարձակալում, քան շատ նաղել ունեցողները: Այստեղ ել կանգ են առնում, [առանց ցույց տալու], վոր հողը գերազանցորեն վարձու վերցնում են սակավահող համայնքների ունեւոր ծխերը և վոր այդ իսկ պատճառով համայնքների առերևույթ հավասարաբուլթյունը միայն սրողում է բաշխման մեծագույն անհամաչափությունը համայնքների ներսում: Կարիչեվն ինքը, որինակ, ընդունում է, վոր «մեծ վարձակալություններից ոչ ոմում են ա) հողով պակաս ապահովված կարգերը, բայց բ) նրանց միջի ավելի ապահովված խմբերը» (հիշատ. յերկի էջ 139). բայց և այնպես նա սխալմամբ իրականում չի ուսումնասիրում վարձակալության բաշխումն ըստ խմբերի:

Նարոդնիկ-տնտեսագետների այս սխալն ավելի պարզ դարձնելու համար բերենք մի որինակ — պ. Մարեսսի («Բերքերի ու հացի գների ազդեցությունը», հատ. I, էջ 34): Մեկտապովի գավառին վերաբերյալ տվյալներից նա յեղրակացնում է, վոր «վարձակալության բաշխումն ըստ չնչերի մոտավորապես համաչափ է»: Ինչո՞ւմն է բանը: Բանն այն է, վոր յեթե ծխերը բաժանենք ըստ արական սեռի աշխատողների, այդ դեպքում կստանանք, վոր աշխատողներ չունեցող ծխերը «միջին հաշվով» վարձակալում են 1,6-ական դեպատին՝ յուրաքանչյուր վարձակալող ծխին, մեկ աշխատող ունեցող ծխերը՝ 4,4-ական դեպատին, յերկուս ունեցողները՝ 8,3-ական դեպ., յերեք ունեցողները՝ 14,0-ական դեպատին: Եյականը հենց այն է, վոր այդ «միջինները» տնտեսական չափազանց տարբեր կարողության տեր ծխերն համախմբում, վոր աշխատող ունեցող ծխերի մեջ, որինակ, կան 4-ական դեպ. վարձակալող ծխեր և 50—10-ական դեպ. ցանողներ, ունենալով 2—3 դյուլի բանող անասուն, և ծխեր, վորոնք վարձակալում են 38-ական դեպ., ցանում են 50-ից ավելի դե-

սյատին, ունենալով 4 և ավելի գլուխ բանող անասուն: Այսպիսով, ուրեմն, պ. Մարեասի կողմից դուրս բերված հավասարաբությունը կեղծ է: Իրապես Մեկխոսողի գավառում 20% կազմող ամենից հարուստ ծխերն իրենց ձեռքում կենտրոնացրել են ամբողջ վարձակալված հողերի 66,3 տոկոսը, այսինքն յերկու-յերրորդական մասը, չնայած նրանք թե բաժնեհոգերով և թե դեռավ հողերով առավելագույն չափով են ազահովված: Բնակչության կեսը կազմող ամենից չքավոր ծխերին մնում և վարձակալված հողերի 5,6 տոկոսը:

Այնուհետև, յեթե մի կողմից մենք տեսնում ենք մեկ գեոյատինի կամ անգամ նրա մի մասի վարձակալություն ձիադուրկ կամ մեկ ձի ունեցող ծխերի մոտ, իսկ մյուս կողմից՝ 7—16 դեռ. վարձակալություն 4 և ավելի թվով ձի ունեցողների մոտ, մեկ համար պարզ ե գտնում, վոր այստեղ քանակը վորակի յե փոխվում: Առաջին վարձակալությունը կարիքից դուրսված վարձակալություն է, սորկացուցիչ վարձակալություն է: Նման պայմանների մեջ ընկած «վարձակալը» չի կարող շահագործության դործիք չզառնալ՝ աշխատամիջոցները, ձմեռային վարձումի, դրամական փոխառության միջոցով և այլն: Ընդհակառակը՝ 12—16 դեռ. հողարածին ունեցող և բացի այդ 7—16-ական դեռ. վարձակալող ծուխը պարզապես հող և վարձակալում վոչ թե կավարելից դրդված, այլ հարստանալու, «փող գատելու» համար: Այս-րիքից դրդված, այլ հարստանալու, «փող գատելու» համար: Այստեղ մենք ակներև կերպով տեսնում ենք, վոր վարձակալությունը վերափոխվում է կապիտալիստական Փերմերության, սկիզբն և առնում ձեռնարկողականությունը յերկրագործության մեջ: Նման ծխերը, ինչպես ներքևում կտեսնենք, առանց յերկրագործական բանվորներ վարձելու չեն կարող կառավարվել:

Այժմ հարց ե առաջ գալիս, թե վորքան ընդհանուր յերևույթ է ակներև ձեռնարկողական այս վարձակալությունը: Ներքևում ցուցմունք կբերենք այն մասին, վոր առևտրական յերկրագործության տարբեր շրջաններում ձեռնարկողական տնտեսության աճումը տարբեր ձևերով ե արտահայտվում: Իսկ այժմ բերենք ելի միջանի որինակ և ընդհանուր յեղրակացություն տանք վարձակալության մասին:

Տավրիկյան նահանգի Դնեպրովսկի գավառում 25 և ավելի գեոյատին ցանող ծխերը կազմում են ընդհանուր թվի 18,2%-ը: Նրանք 16—17-ական դեռ. նաղելային հող ունեն յուրաքանչյուր ծխին և 17—44-ական դեռ. վարձակալում են: Մամարայի նա-

հանդի Նովոուգենսկի գավառում 5 և ավելի գլուխ բանող անասուն ունեցող ծխերը կազմում են ընդհանուր թվի 24,7%-ը: Սրանք ցանում են 25—53—149-ական գեոյատին յուրաքանչյուր ծուխը, վարձակալելով վոչ-նաղելային հողեր՝ 14—54—342-ական գեոյատին ծխին (առաջին թիվը վերաբերում է 5—10 գլուխ բանող անասուն ունեցողների խմբին՝ ծխերի 17,1%-ը, յերկրորդը 10—20 գլուխ՝ ծխերի 5,8% և յերրորդը 20 և ավելի գլուխ ունեցողներին՝ ծխերի 1,8%): Սրանք վարձակալում են ուրիշ հասարակությունների նաղելային հողերից 12—29—67-ական գեոյատին և իրենց հասարակության մեջ 9—21—74-ական գեոյատին: Պերմի նահանգի Կրասնոուֆրմսկի գավառում 20 և ավելի գեոյատին մշակում և ծխերի ընդհանուր թվի 10,1%-ը: Նրանք ծխին ունեն 28—44-ական գեոյատին նաղելային հող և վարձակալում են 14—40-ական գեոյատին վարելահող ու 118—261-ական դեռ. խոտահարք: Ուրյուի նահանգի յերկու գավառում (Յելեցկի և Տրուբչևսկի) 4 և ավելի ձի ունեցող ծխերը կազմում են ընդհանուր թվի 7,2%-ը: Ունենալով 15,2-ական գեոյատին հողարածին, նրանք դնած հողերի ու վարձակալության միջոցով իրենց հողգտադործությունը հասցնում են մինչև 28,4 գեոյատին: Վորոնեժի նահանգի Զադոնսկի գավառում համապատասխան թվերը հետևյալն են. ծխերի 3,2%-ին ընկնում է 17,1-ական գեոյատին հողարածին և 33,2-ական դեռ. ընդհանուր հողգտադործություն: Ն. Նովոդոբոդի նահանգի յերեք գավառում (Կոյալինինսկի, Մակարյևսկի և Վասիլսկի) 3 և ավելի ձի ունեցողները ծխերի 9,5% են կազմում: Նրանց ծխին ընկնում է 13—16-ական դեռ. հողարածին և 21—34-ական դեռ. ընդհանուր հողգտադործություն:

Այստեղից յերևում է, վոր գյուղացիության մեջ ձեռնարկողական վարձակալությունը յեզակի և պատահական յերևույթ չէ, այլ ընդհանուր ե և ամեն տեղ տարածված: Ամենուրեք համայնքից գտնվում են միշտ անհաճ փոքրամասնություն կազմող ունևոր ծխեր, վորոնք և միշտ ձեռնարկողական վարձակալության միջոցով կապիտալիստական յերկրագործություն են կադմակերպում: Այս իսկ պատճառով պարենային ու կապիտալիստական վարձակալության մասին առված ընդհանուր Փրադներով վոչինչ չի կարելի պարզել մեր գյուղացիական տնտեսության հարցերից: Անհրաժեշտ ե ուսումնասիրել ճորտատիրական դժերի գարդացման կոնկրետ տվյալները վարձակալության մեջ և կա-

պիտալիտական հարաբերությունների դոյացումը նույն այդ վարձակալության մեջ:

Վերևում մենք տվյալներ բերինք, թե 20% կազմող ամենից ունեւոր ծխերը բնակչության ու բաժնեհոգերի վոր մասն են կենտրոնացնում իրենց ձեռքում: Այժմ կարող ենք ավելացնել, վոր նրանք կենտրոնացնում են գյուղացիության կողմից վարձակալվող բոլոր հողերի 50,8%—83,7%—ը, ծխերի 50% կազմող ստորին խմբերին բաժին թողնելով բոլոր վարձակալվող հողերի 5%—16%—ը: Այստեղից պարզ է յեղրակացությունը. յեթե մեզ հաջնեն, թե Ռուսաստանում վարձակալության վոր ձևն է գերիշխում՝ պարենայինը, թե ձեռնարկողականը, կարիքից դբրդվածները, թե ունեւոր գյուղացիների վարձակալությունը, ճորտատիրականը (աշխատավճարային, ստրկացուցիչ), թե բուրժուականը,—ապա միայն մեկ պատասխան կարող է լինել: Ըստ վարձակալող ծխերի թվի, անշուշտ, վարձակալողների մեծամասնությունը հողը վարձակալում է կարիքից դրդված: Գյուղացիների ահագին մեծամասնությունը համար վարձակալությունը ստրկություն է: Ըստ վարձակալվող հողի քանակի, անշուշտ կեսից վոնչ պակասը գտնվում է ունեւոր գյուղացիության՝ գյուղական բուրժուազիայի ձեռքին, վորը կապիտալիստական յերկրագործություն է կազմակերպում:

Սովորաբար հողի վարձագների վերաբերյալ տվյալները բերվում են միայն «միջին թվերով»՝ բոլոր վարձակալների համար և ամբողջ հողի նկատմամբ: Թե ինչ աստիճանի այդ միջինները գումարաբարում են գյուղացիների անշաղկարիքն ու հարստահարությունը, յերևում է Տավրիկյան նահանգի Դնեպրովսկի դավառի գեմատվային վիճակագրության տվյալներից, վորտեղ իրեն յերջանիկ բացառություն վարձակալության գները բերված են գյուղացիության տարբեր խմբերի վերաբերյալ:

		Վարձակալող Մեկ գեա. դի- վարձակալող 1 ծխի վարեն- նը (ուղը- ծխերի % լահողը (գեա.) լինելով)		
Մինչև	5 գեա. ցանողների մոտ	25	2,4	15,25
» 5—10 »	»	42	3,9	12,0
» 10—25 »	»	69	8,5	4,75
» 25—50 »	»	88	20,0	3,75
» 50-ից ավելի »	»	91	48,6	3,55
Ընդամենը		56,2	12,4	4,23

Այսպիսով մեկ գեայատինի 4 ո. 23 կ. «միջին» վարձադինն

ուղղակի աղավաղում է իրականությունը և ի չիք է դարձնում այն հակասությունները, վորոնք դործի հենց եյություն են կազմում: Չքաղորությունն ստիպված է վարձակալել միջինից ավելի քան յեռապատիկ բարձր՝ ավերիչ գնով: Հարուստները հողը դնում են ձեռնտու, «մեծաքանակ» և, իհարկե, հարմար ղեպքում կարիքավոր հարևանին են տալիս 275% վաստակով: Վարձակալություն էլ կա, վարձակալություն էլ: Կա ճորտատիրական ստրկացում, կա իռլանդական վարձակալություն և կա հողի առևտուր՝ կապիտալիստական ֆերմերություն:

Գյուղացիների կողմից նաղելային հողը վարձակալության տալու այսպիսի յերևույթն է՝ ավելի ակներե ցույց է տալիս կապիտալիստական հարաբերությունները համայնքի ներսում, չքավորության քայքայումը և փոքրամասնության հարստանալն այդ քայքայվող մասսաների հաշվին: Հողը վարձակալելն ու տալն այնպիսի յերևույթներ են, վորոնք ամենեկին առնչություն հունեն համայնքի և նրա հավասարաբություն հետ: Իրականում ի՞նչ նշանակություն կարող է ունենալ նաղելային հողերի բաշխման այդ հավասարաբությունը, յերբ չքավորությունն ստիպված է հարուստներին հանձնելու հավասարաբ իրեն տրված հողը: Անկարելի յե պատկերացնել «համայնականություն» հայացքների ավելի ակնառու հերքումն, քան նաղելների պաշտոնական, գյուղամայնային, կաղյոննի հավասարաբությունն անտեսելու, խախտելու այդ փաստն է կյանքի կողմից: Չարդացող կապիտալիզմի հանդեպ ամեն տեսակ հավասարաբության անդրությունն ակնհայտնի կերպով աղացուցվում է չքավորների կողմից նաղելային հողերը վարձակալության տալու և վարձակալությունը հարուստների ձեռքում կենտրոնացնելու փաստով:

Վո՞րքան լայն է տարածված նաղելային հողերը վարձակալության տալու այս յերևույթը: Ձեմատվային վիճակագրության անցած դարի 80-ական թվականներին կատարած հետազոտությունների համաձայն, վորոնք այժմ արդեն հնացած են և վորոնցով առայժմ ստիպված ենք սահմանափակվել, հողը վարձակալության տվող ծխերի թվը և վարձակալության տրվող նաղելային հողերի տոկոսը մեծ չեն յերևում: Որինակ՝ Տավրիկյան նահանգի Դնեպրովսկի գավառում նաղելային հողը վարձակալության է տալիս տնատերերի 25,7%—ը: Վարձակալության տրվող նաղելային հողը կազմում է 14,9%: Սամարայի նահանգի Նովոուգենսկի գավառում ծխերի 12%—ը վարձակալության է տա-

լին հողը: Սարատովի նահանգի Կամիշինի դավառում վարձակալության տրվող հողը կազմում է 16%: Պերմի նահանգի Կրասնո-ոլֆիմսկի դավառում 23½ հազար տնտեսատերերից 8½ հազարը կամ մեկ յերրորդից ավելին նաղելային վարելահողը վարձակալության է տալիս. 410 հազար դես. նաղելային հողից վարձու յե տրվում 50½ հազարը, այսինքն՝ մոտ 12%-ը: Վորոնեսի նահանգի Զադոնսկի դավառում 136½ հազար դես. նաղելային հողից 61½ հազարը, այսինքն՝ 5%-ից պակասն է վարձակալության տրվում: Ն.Նովոգորոդի նահանգի յերեք դավառում 433 հազարից 19 հազար դես., այսինքն՝ դարձյալ 5%-ից պակաս: Սակայն այս բոլոր թվերն աննշան են միայն յերեւում, վորովհետեւ տոկոսային նման հարաբերություններն այն լուռ յենթադրությունն են բովանդակում, վոր յերթեւոր յամբերի տնտեսատերերը հողերը վարձակալության են տալիս ավելի կամ պակաս համաչափութամբ: Իսկ այսպիսի յենթադրությունն իրականությանն ուղղակի հակադիր է: Հողը վարձակալելու և վարձակալության տալու բացարձակ թվերից և վարձակալության տրվող հողի կամ հողը վարձակալության տվող տնտեսատերերի միջին տոկոսներից շատ ավելի կարեւոր է այն փաստը, վոր զլխավորապէս հողը վարձակալության է տալիս չբալորությունը, իսկ հողի մեծագույն մասը վարձակալում են ունեւորները: Զեմստային վիճակագրական հետազոտությունների տվյալները կասկածի հետք անգամ չեն թողնում այս առթիւ: 20% կազմող առաջիկ ունեւոր ծխերին ընկնում է վարձակալության տրվող ամբողջ հողի 0,3%—12,5%, ընդհակառակը՝ 50% կազմող ստորին խմբերի ծխերին ընկնում է ամբողջ վարձակալության տրվող հողի 63,3%—98%-ը: Յեւ չբալորների կողմից վարձակալության տրվող այդ հողերը վարձակալում են, իհարկէ, նույն ունեւոր զյուղացիները: Այստեղ դարձյալ պարզ է, վոր հողը վարձակալության տալը գյուղացիության զանազան խմբերի համար տարբեր նշանակություն ունի: Չբալորությունը հողը վարձակալության է տալիս կարիքից զրդված՝ հնարավորություն չունենալով հողը մշակել, չունենալով սերմացու, անասուն, ինվէնտար, ունենալով հողի ծայրահեղ կարիք: Հարուստները քիչ են վարձակալության տալիս հողը և այդ անում են կամ մի հողամասը տնտեսության շահերի տեսակետից մի ուրիշ հողամասի հետ միոխանակելով և կամ ուղղակի հողի առեւտուր անելով:

Ահա Տալիբկյան նահանգի Դնեպրովսկի դավառին վերաբերող կոնկրետ տվյալները.

		Տ ա լ ի Բ կ յ ա ն	
		Նաղելային հողը վարձակալութ. տվող տնտեսւորերի	Վարձակալութ. տրվող նաղելային հողերի
Զցանդներ		80	97.1
Մինչև 5 դես. ցանդներ		30	38.4
5—10 » »		23	17.2
10—25 » »		16	8.1
25—50 » »		7	2.9
50-ից ավելի »		7	13.8
Գումարում		25.7	14.9

Մի՞թէ այս տվյալներից պարզ չէ, վոր հողերը զցեն ու սլորեւտարացումը վիթխարի չափերով զուգորդվում է այստեղ հարուստների աննշան խմբակի կողմից տարվող՝ հողի առեւտրի հետ: Մի՞թէ բնորոշ չէ, վոր վարձակալության տրվող նաղելային հողերի տոկոսը բարձրանում է հենց այն խոշոր ցանքարարյին հողերի տոկոսը բարձրանում է հենց այն խոշոր ցանքարարյան դես. վրնած հող և 44-ական դես. վարձակալած հող՝ յուրաքանչյուր ծխին: Ընդհանուր առմամբ Դնեպրովսկի դավառի ամբողջ չբալոր խումբը, այսինքն՝ ծխերի 40%-ը, ունենալով 56 հազար դես. նաղելային հող, վարձակալում է 8 հազար դես. և վարձակալության է տալիս 21½ հազար դեսյատին: Իսկ ունեւոր խումբը կազմելով ծխերի 18,4%, ունի 62 հազար դես. նաղելային հող, վարձակալության է տալիս 3 հազար դես. նաղելային հող և վարձակալում է 82 հազար դեսյատին: Տալիբկյան նահանգի յերեք դավառում այդ ունեւոր խումբը վարձակալում է 150 հազար դեսյատին նաղելային հող, այսինքն՝ վարձակալության տրվող բոլոր նաղելային հողերի յերեք հինգերորդը: Սամարայի նահանգի Նովոուգրենսկի դավառում ձի չունեցող ծխերի 47%-ը և մեկ ձի ունեցողների 13%-ը նաղելային հողերը վարձակալության են տալիս, իսկ 10 և ավելի գլուխ բանող անասուն ունեցողները, այսինքն՝ բոլոր ծխերի 7,6%-ը, 20—30—60—70-ական դեսյատին ճաղելային հող են վարձակալում:

Գնովի հողի վերաբերյալ զրեթե նույնը պիտի ասենք, ինչ ասացինք վարձակալության մասին: Տարբերությունն այն է, վոր վարձակալության մեջ կան ճորտատիրական դժեր, վոր վարձակալությունը վորոշ պայմաններում լինում է աշխատավճարային ու ստրկացուցիչ, այսինքն՝ միջոց է հանդիսանում հարեւան աղքատացած գյուղացիների թվից բանվորական ձեռքեր ամբացնելու կարվածատիրական տնտեսությանը: Իսկ նաղելային հող

ունեցող գյուղացիների կողմից հողն իբրև իր մասնավոր սեփականություն գնելը զուտ-բուրժուական յերևույթ է։ Արևմուտքում յերբեմն բատրակներին և որամշակներին հողի հետ են կապում՝ նրանց մանր հողամասեր ծախելու միջոցով։ Մեզ մոտ՝ Ռուսաստանում նույնանման գործողություն կաղղոնի ձևով վաղուց և կատարվել է դեմս 1861 թվի «մեծ ռեֆորմի» և այժմ գյուղացիների կողմից հող գնելը բացառապես զբաղվում է գյուղական բուրժուազիայի ներկայացուցիչների համայնքից զատվելը։ Հողատիրությունը վերաբերող տվյալների քննության ժամանակ մենք վերևում ասացինք, թե ինչպես եր դարդանում հողերի գնումը գյուղացիներին կողմից 1861 թվից հետո։ Իսկ այստեղ պետք է ցույց տանք գնովի հողերի աճադին կենտրոնացումը փոքրամասնության ձեռքում։ 20% կազմող ունևոր ծխերի ձեռքին կուտակված է գնած հողերի 59,7%—99%-ը, իսկ 50% կազմող ամենաչքավոր ծխերի ձեռքին՝ գյուղացիների կողմից գնված հողերի ամբողջ քանակի 0,4%—15,4%-ը։ Այս իսկ պատճառով համարձակորեն կարող ենք պնդել, Վոր գյուղացիների կողմից 1877 թվից մինչև 1905 թվին իբրև անհատական սեփականություն ձեռք բերված 71½ միլ. գեոյատին հողի (տես վերևում) 2/3-ից մինչև 3/4-ը գտնվում է ունևոր ծխերի աննշան փոքրամասնության ձեռքում։ Նույնը վերաբերում է, իհարկե, գյուղացիական հասարակությունների և ընկերությունների կողմից կատարված հողի գնումներին։ Գյուղացիական հասարակությունները 1877 թվին ունեյին 765 հազար գեոյատին գնովի հող, իսկ 1905 թվին՝ արդեն 3,7 միլ. գեոյատին, իսկ գյուղացիական ընկերությունները 1905 թվին, իբրև մասնավոր սեփականություն, ունեյին 7,6 միլ. գես. հող։ Սխալ կլիներ մտածել, թե հասարակությունների կողմից գնվող կամ վարձակալվող հողերն այլ կերպ են բաշխվում, քան անհատական գնման կամ վարձակալության ժամանակ։ Փաստերը հակառակն են ասում։ Որինակ՝ Տավրիկյան նահանգի մայր ցամաքի վրա գտնվող յերեք գավառում տվյալներ եյին հավաքված գյուղացիների հասարակությունների կողմից գանձարանից վարձակալվող հողերի բաշխման վերաբերյալ, ըստօրում յերևաց, Վոր վարձակալած հողի 76%-ը գտնվում է ունևոր խմբի (ծխերի մոտ 20%) ձեռքին, իսկ 40% կազմող չքավոր ծխերին ընկնում է վարձակալված ամբողջ հողի միայն 4%-ը։ Գյուղացիները վարձակալվող կամ գնվող հողերն այլ կերպ չեն բաշխում, բայց յեթե «ըստ փողի»։

IV.

Բաժնային, վարձակալական, գնովի և վարձակալության տրվող գյուղացիական հողի մասին վերևում հիշատակված տվյալների գումարն այն յեղրակացություն է բերում, Վոր գյուղացիության իրական հողդատագործությունը որեցոր ավելի ու ավելի քիչ է համապատասխանում գյուղացիության պաշտոնական, կաղղոնի բաժնային հողատիրությունը։ Իհարկե, յեթե վերցնենք համախառն թվերը կամ «միջին» մեծությունները, այդ դեպքում վարձակալության տրված նաղելային հողը կմարվի վարձակալությանը, մնացած վարձակալությունն ու գնովի հողը վորպես թե հավասարաբար կբաշխվեն ծխերի ամբողջ գանդվածի մեջ, և այն տաղալրությունը կստացվի, թե յրական հողդատագործությունն այնքան էլ եյաղես չի տարբերվում կաղղոնի, այնինքն նաղելային հողդատագործությունից։ Սակայն այսպիսի տաղալրությունը խարուսիկ կլինի, վորովհետե գյուղացիների յրական հողդատագործությունը բաժնեհողի սղղրական հավասարաբությունից ամենից ավելի չեղվում է հատկապես ծայրաքեների յոմբերում, այնպես Վոր «միջիններով» ողղվելու դեպքում դործն անխուսաղիելորեն աղճատվում է։

Իրաղես ստորին խմբերում գյուղացիների ամբողջ հողդատագործությունը համեմատաբար, իսկ յերբեմն նաև բացարձակորեն, պաղաս է նրանց նաղելային հողատիրությունից (հողը վարձակալության տալ. վարձակալման չնչին մասը)։ Իսկ բարձր խմբերում գնովի ու վարձակալած հողերի կենտրոնացման չնորհիվ ամբողջ հողդատագործությունը և՛ համեմատաբար, և՛ բացարձակորեն միշտ ավելի բարձր է բաժնային հողատիրությունից։ Մենք տեսանք, Վոր ծխերի 50% կազմող ամենաչքավոր խմբերի ձեռքին գտնվում է նաղելային հողերի 33%-ից մինչև 37%, իսկ ամբողջ հողդատագործության՝ 18,6%—31,9%։ Միքանի դեպքում նվաղումը դրեթե կրկնակի յե. որինակ՝ Պերմի նահանգի Կրասնոսեֆոսկի գաղառում նաղելային հողի՝ 37,4% և ամբողջ հողդատագործության՝ 19,2%։ Ծխերի 20% կաղմող ունևորների ձեռքին գտնվում է նաղելային հողի 29—36%, իսկ ամբողջ հողդատագործության 34—49%։ Ահա այս հարաբերությունների յլյուստրացիայի համար միքանի կոնկրետ տվյալներ։ Տավրիկյան նահանգի Գնեղրովակի գաղառում 40% կաղմող ամենից չքավոր ծխերն ունեն 56 հաղար գեոյատին նաղելային հող, իսկ նրանց ամբողջ հողդատագործությունը 45 հաղար գեոյատին

Ե, այսինքն 11 հազար ղեսյատինով պակաս: Ունենոր խումբը (ծխերի 18%) ունի 62 հազար ղեսյատին նաղելային հող, իսկ նրա ամբողջ հողադատագրածությունը 167 հազար ղեսյատին է, այսինքն՝ 105 հազար ղեսյատինով ավելի: Ահա Նիժնի-Նովգորոդի նահանգի յերեք ղավառի տվյալները.

		դրամներ
2	խաղալիքներ	5,1
1	ձի սենյոցողներ	8,1
2	» »	10,5
3	» »	13,2
4	և ավելի »	16,4
Ընդամենը		8,3

Հետևաբար մենք տեսնում ենք, իբրև ընդհանուր յերևույթ, Վոր Գյուլագիական տնտեսության մեջ նաղելային հողի դերը նվազում է: Այս նվազումը դուրի յերկու բևեռներում տարբեր ուղիներով է ընթանում: Զբաղրության մոտ նաղելային հողի դերն ընկնում է, Վորովհետև տճող կարիքն ու քայքայումն

Գլուղացիութեան արագորեն առաջադիմող յերկու բռնեան-
բում նաղեւային հողերի դերն նվազեցու փաստն, ի միջի աշուց,
վիթիարի նշանակութուն ունի՝ այն աղբարային հեղաշրջման
պայմանները զնահատելու համար, վոր XIX դարը կտակել է
XX-ին և վորը մեր հեղափոխութեան մեջ առաջ է բերել դասա-
կարգերի կոխի։ Այդ փաստը պարզորեն ցույց է տալիս, վոր հին
թե՛ կարլաժատիբական և թե՛ գլուղացիական հողատիրութեան
խորտակումը անտեսական անպայման անհրաժեշտութեան է
դարձել։ Այս խորտակումը բացարձակապէս անխուսափելի յե և
վոչ մի ուժ չի կարող արգելել սրան։ Պայքարը զնում է այդ
խորտակման ձեւի համար, նրա յեղանակների համար. արդյոք
խորտակումը պիտի կատարվի ստույգիւնյան ձեով՝ կարլաժատի-

բազմաթիվ հոգատիրութիւններ պահպանելով և կուլակները կողմից համայնքը կողոպտելով, թե գյուղացիական ձեռքով՝ կալվածատիրական հոգատիրութիւններ վռնչեցնելով և հողի արդէնացման միջոցով միջնադարյան բոլոր պատվարները վերացնելով հողի վրա: Բայց այս մասին ավելի մանրամասնորեն պիտի խոսենք ներքեւում: Իսկ այստեղ անհրաժեշտ է մատնանշել այն կարևոր յերևույթը, վոր նադելային հողերը գերի նվազումը տուրքերի ու պարհակները չափազանց անհամաչափ բաշխումն է առաջացնում:

Հայտնի չէ, վոր ուսական գյուղացուց դանձվող տուրքերն ու պարհակներն իրենց վրա կրում են միջնադարի վիթխարի հետքերը: Այստեղ մենք չենք կարող մտնել այն մանրամասնութիւնները մեջ, վորոնք Ռուսաստանի Ֆինանսական պատմութեանն են վերաբերում: Բավական է մատնանշել փրկագինը՝ միջնադարյան բահրայի այս ուղղակի շարունակութիւնը, ճորտատեր-կալվածատերերին վճարվող այս տուրքը, վորը դանձվում էր վոստիկանական պետութեան ողնութեամբ: Բավական է հիշել աղնվատիրական ու գյուղացիական հողերի հարկման անհամաչափութիւնը, բնապարհակները և այլն: Մենք կրենք տուրքերի ու պարհակների միայն ընդհանուր գումարները, ըստ գյուղացիական բյուջեների վորոնեթեմայի վիճակագրութեան տվյալների: Գյուղացիական ընտանիքի միջին ընդհանուր յեկամուտը (66 տիպիկ բյուջեների վերաբերող տվյալների համաձայն) հավասար է 491 ուրբ. 44 կ., ընդհանուր ծախսը—443 ուրբի: Չուտ յեկամուտը 48 ու. 44 կ.: Իսկ «միջին» ծխի վրա ընկնող տուրքերի և պարհակների գումարն է 34 ու. 35 կ.: Այսպիսով տուրքերն ու պարհակները զուտ յեկամտի 70%-ն են կազմում: Իհարկէ այս միայն ըստ ձեռքի յեն տուրքեր, բայց իրապէս «կոռի ու բեգառի յենքա-կա դասի» նախկին, ճորտատիրական շահագործութիւնն է: Միջին ընտանիքի դրամական զուտ յեկամուտը հավասար է ընդամենը 17 ու. 83 կ., այսինքն՝ ուսական գյուղացուց դանձվող «տուրքերը» կրկնակի ավելի յեն նրա դրամական զուտ յեկամուտից—սա 1889 և վո՛չ թէ 1849 թվի տվյալներով է:

Սակայն այստեղ ևս միջին թվերը գունազարդում են գյուղացիական կարիքը և գյուղացիութեան դրութիւնն իրականից շատ ավելի լավ են ներկայացնում: Տնտեսական տարբեր կարողութեան տեղ գյուղացիների խմբերի միջև տուրքերն ու պարհակները բաշխելու վերաբերյալ տվյալները ցույց են տալիս, վոր ձիւ-

ղուրկ և մեկ ձի ունեցող գյուղացու (այսինքն՝ Ռուսաստանի գյուղացիական ընտանիքների ընդհանուր թվի յերեք հինգերորդականի) տուրքերն ու պարհակները շատ ու շատ անդամ գերազանցում են վո՛չ միայն դրամական զուտ յեկամտին, այլև ընդհանուր զուտ յեկամտին: Ահա այդ տվյալները.

Բյուջետային տվյալներ (մեկ տնտեսութեան ընկնում է՝ ուրբ.)

	Ընդհանուր յեկամուտ	Ծախս	Տուրքեր և պարհակներ	Տուրքեր և ծախսի համեմատութ.
ա) 2 խողովակներ	118,10	109,03	15,47	14,19
բ) 1 ձի ունեցողներ	178,12	174,26	17,77	10,20
գ) 2 » »	429,72	379,17	32,02	8,44
դ) 3 » »	752,19	632,86	49,55	7,83
ե) 4 » »	987,66	937,30	67,90	7,23
զ) 5 և ավելի »	1766,79	1593,77	86,34	5,42
Միջինը	491,44	443,00	34,35	7,75

2 խողովակ ու մեկ ձի ունեցող գյուղացիները տուրքերի անվան տակ վճարում են իրենց համախառն ծախսի յոթերորդ ու տասներորդ մասը: Հաղիվ թէ ճորտատիրական բահրաներն այսքան բարձր լինելին. կալվածատիրոջ համար ձեռնտու չէր լինի իրեն սեփականութիւն իրեն պատկանող գյուղացիների մասնայի անխուսափելի քայքայումը: Ինչ վերաբերում է տուրքերի անհամաչափութեանը, ապա այն վիթխարի չէ. ունեւորներն իրենց յեկամուտների հարաբերութեամբ յեռակի-կրկնակի քիչ են վճարում: Ինչի՞ց է կախված այս անհամաչափութիւնը: Նրանից, վոր գյուղացիները տուրքերի գլխավոր մասը բաժանում են ըստ հողի: Գյուղացու համար տուրքերի բաժինը և նադելային հողի բաժինը ձուլվում են մեկ՝ հասկացողութեան «չունչ» հասկացողութեան մեջ: Յեւ յեթե մեր բերած որինակի մեջ հաշվենք տարբեր խմբերի 1 դեսյատին նադելային հողի վրա ընկնող տուրքերի և պարհակների գումարը, ապա այսպիսի թվեր կստանանք. ա) 2,6 ու., բ) 2,4 ու., գ) 2,5 ու., դ) 2,6 ու., ե) 2,9 ու. և զ) 3,7 ուրբի: Մենք տեսնում ենք, վոր տուրքերը մոտավորապէս համաչափ են բաշխվում, բացի ամենից բարձր խմբից, վորի մոտ հատուկ հարկվող խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկութիւններ կան: Ընդհանրապէս և ամբողջովին վերցրած նադելային հողերի բաժինն այստեղ ել համապատասխանում է տուրքերի բաժնին: Այս յերևույթը մեր համայնքի կոո-բեգառային բնույթի ուղղակի մնացորդն (և ուղղակի արացուցն) է: Աշխատավճարային

տնտեսութեան բուն պայմանների համաձայն այս ուրիշ կերպ էլ լինել չի կարող. «ազատագրութեանից» հետո կալվածատերերը չեն կարող կես դարով ապահովել իրենց ստրկական աշխատավորներով հարեան դուրացիներից, յեթե նույն այդ դուրացիները կապված չլինեյին քաղցած հողաբաժինների հետ, յեթե պարտավորված չլինեյին յեռադատիկ թանգ վճարել նրանց համար: Չպետք է մոռանալ, վոր Ռուսաստանում XIX դարի վերջին ամենին հազմագեղ չեն այն դեպքերը, յերբ դուրացիներն ստիպված են փրկագրվել բաժնեհողից, «վերագրել» տալ նադեկից հրաժարվելու համար, այսինքն՝ լրացուցիչ վորոշ դուրս վճարել նրան, ով իր վրա յե վերցրել հեռացածի նադեկը: Պն ժրանկովն, որինակ, նկարագրելով Կոստրոմայի դուրացիների կենցաղը, «Бабыя сторона» (Կոստրոմա, 1891 թ.) գրքում ասում է, վոր արտադնաց կոստրոմացի «տնտեսատերերը հազմագյուտ դեպքերում են ստանում հողի համար տուրքերի վորոշ վոչ մեծ մասը, այլ սովորաբար հողը վարձակալութեան են տալիս միայն նրա համար, վորպեսզի վարձողները նրա շուրջը ցանկապատեն, իսկ բոլոր տուրքերը վճարում է ինքը տնտեսատերը»: «Յարոսլավի նահանգի տնտեսութեան» մեջ, վորը լույս է տեսել 1896 թվին, հանդիպում ենք մի ամբողջ շարք նույնանման ցուցումների, վորոնք վկայում են, թե արտադնաց բանվորները հարկադրված են հողաբաժնից փրկագրվել:

Իհարկե, դուռ-յերկրագործական նահանգներում այսպիսի «հողի իշխանութեան» չենք հանդիպի: Բայց նաև նրանց համար մի ուրիշ ձևով անպայման ուժի մեջ է այն յերևույթը, վոր դյուղի յերկու բեռներում նադեկային հողի դերն ընկնում է: Այս ընդհանուր իրողութեան է: Յեվ քանի վոր այսպես է, ուրեմն տուրքերի բաշխումն ըստ նադեկային հողերի անխուսափելիորեն առաջ է բերում հարկման շատ ավելի և ավելի մեծ անհամաչափութեան: Տնտեսական դարդացումը բոլոր կողմերից ու տարբեր ուղիներով տանում է դեպի այն, վոր վոր էն դալիս հողատիրութեան միջնադարյան ձևերը, խորտակվում են դասային պատվարները (նադեկային, կալվածատիրական և այլ հողեր), մեկ և մյուս հողատիրութեան բեկորներից անխոր՝ դուրսնում են տնտեսութեան նոր ձևեր: XIX դարը XX դարին իբրև անպայման պարտադիր խնդիր կտակում է՝ ավարտել հողատիրութեան միջնադարյան ձևերի այս «գոտումը»: Պայքարն այն բանի համար է դնում, թե այդ «գոտումը» պիտի կատարվի հողի

դուրացիական պետականացման ձևով, թե՞ համայնքը կուլակների կողմից արագորեն կողոպտելու և կալվածատիրական տնտեսութեանը յունկերականի վերածելու ձևով:

Դյուրացիական տնտեսութեան ժամանակակից կառուցվածքին վերաբերող տվյալների վերլուծութեանը շարունակելով, հողի հարցից անցնենք անասնապահութեան հարցին: Այստեղ ևս մենք կրկին անգամ պետք է հալաստենք, վորպես ընդհանուր կանոն, վոր անամունի բաշխումը դյուրացիական տնտեսութեանների միջև շատ ավելի անհամաչափ է, քան նադեկային հողերի բաշխումն է: Ահա, որինակ, Տավրիկյան նահանգի Գնեսլուվսկի դավառի դյուրացիների անասնապահութեան չափը.

	Մեկ ծխին ընկնում է	
	Նադեկային հող դեպյատին	Ընդամենն անասուն գլուխ
Չցանոցներ	6,4	1,1
Մինչև 5 դեպյատին ցանոցներ	5,5	2,4
5—10 » »	8,7	4,2
10—25 » »	12,5	7,3
25—50 » »	16,6	13,9
50-ից ավելի » »	17,4	30,0
Միջինը	11,2	7,6

Ծայրաթևերի խմբերի միջև տարբերութեան ըստ անասունի թվի տասնապատիկ ավելի յե, քան ըստ նադեկային հողերի քանակի: Տնտեսութեան իսկական չափը նաև անասնապահութեան տվյալների համաձայն շատ քիչ է նման այն բանին, ինչ սովորաբար ընդունում են, յերբ հողաբաժնի ամեն ինչ վորոշող դերի մասին սահմանափակվում են միջին տվյալներով ու յենթադրութեաններով: Վոր դատուններն էլ վերցնենք, ամենուրեք անասունների բաշխումը շատ ավելի անհամաչափ է, քան նադեկային հողերի բաշխումն է: Ծխերի 20% կաղմող և նադեկային հողերի 29—36% ունեցող ունեւոր ծխերն իրենց ձեռքում կենտրոնացրել են տվյալ դավառի կամ դավառների խմբի դյուրացիութեան ունեցած անասունների ամբողջ քանակի 37%-ից մինչև 57%: Յածր խմբերի ծխերին, վոր 50% են կաղմում, մնում է անասունների ամբողջ քանակի 14%-ից մինչև 30%:

Բայց այս տվյալներն իսկական տարբերութեանների ամբողջ խորութեան դնահատականը տալուց դեռ շատ հեռու յեն: Անասունի քանակին վերաբերող հարցի կողքին վոչ պակաս, իսկ յերբեմն նույնիսկ ավելի կարևոր նշանակութեան ունի նրա վո-

բալիի հարցը: Ինքնըստինքյան հասկանալի չէ, վոր կիսաքայքայ-ված գյուղացին, վորը խղճուկ տնտեսություն ունի և ամեն կողմից կաշկանդված է սարկացմամբ, հնարավորություն չունի ձեռք բերելու և պահելու քիչ թե շատ լավորակ անասուն: Սոված է տերը (վաճառք), սոված է և անասունը, այլ կերպ լինել էլ չի կարող: Վորոնե՞ի նահանգին վերաբերող բյուջետային տվյալները չափազանց ակնառու կերպով ցույց են տալիս անասնապահական տնտեսության վողջ վողորմելիությունը ձիազուրկ և միաձի գյուղացիների մոտ, վորոնք Ռուսաստանի գյուղացիական տնտեսությունների ամբողջ թվի յերեք հիմեքերով մասն են կազմում: Գյուղացիների անասնապահական տնտեսությունները բնութագրելու համար ընտրելով քաղվածք բերենք այդ տվյալներին:

	1 տնտեսությանն ընկնող անասունների ընդհանուր թիվը խոշոր գլխի վերածած	Տարեկան ծախսերի միջին չափը (ռուբլի)	
		Ինվենտարի և անասուն. լրացման ու վերանորոգ.	Անասունների կեն
ա) Ձիազուրկներ	0.8	0.08	8.12
բ) 1 ձի ունեցողներ	2.6	5.36	36.70
գ) 2 » »	4.9	8.78	71.21
դ) 3 » »	9.1	9.70	127.03
ե) 4 » »	12.8	30.80	173.24
զ) 5 և ավելի »	19.3	75.80	510.07
Միջինը	5.8	13.14	97.91

Ձիազուրկ գյուղացիների քանակը Յեյրոպական Ռուսաստանում 1896—1900 թվականներին $3\frac{1}{4}$ միլիոն ծուխ եր: Կարելի չէ պատկերացնել, թե ինչպես է յերկրագործական «տնտեսության» գրությունը նրանց մոտ, յերբ կենդանի ու մեռյալ ինվենտարի վրա տարեկան ծախսվում է ութ կոպեկ: Մեկ ձի ունեցող գյուղացիները $3\frac{1}{3}$ միլիոն ծուխ են: Ինվենտարի և անասունների լրացման համար տարեկան հինգ ռուբլի ծախսելով, սրանք անելանելի կարիքի մեջ համիտենապես առապել միայն կարող են: Նույնիսկ 2 ձի ունեցող ($2\frac{1}{2}$ միլիոն ծուխ) և 3 ձի ունեցող (1 միլիոն ծուխ) գյուղացիների մոտ կենդանի ու մեռյալ ինվենտարի վրա կատարվող տարեկան ծախսն ընդամենը 9—10 ռուբլի չէ: Միայն յերկու բարձր խմբերում (ամբողջ Ռուսաստանում գյուղացիական այսպիսի տնտեսությունների թիվը 1 միլիոն է՝ գյու-

ղացիական բոլոր տնտեսությունների 11 միլիոնի հանդեպ) կենդանի ու մեռյալ ինվենտարի վրա կատարվող ծախսը դոնե վորոշ չափով մոտենում է կանոնավոր յերկրագործական տնտեսության նմանությանը:

Միանգամայն բնական է, վոր այսպիսի պայմաններում տարբեր խմբերի տնտեսությունների մեջ անասունի վորակի միատեսակ լինել չի կարող: Մեկ բանող ձիու արժեքն, որինակ, վորոշ վում է՝ մեկ ձի ունեցող գյուղացու մոտ 27 ռուբլի, յերկու ունեցողի՝ 37 ռուբլի, յերեք ունեցողի՝ 61 ռուբլի, չորս ունեցողի՝ 52 ռուբլի և շատ ունեցողի մոտ՝ 69 ռուբլի: Ծայրաթևերի խմբերի միջև յեղած տարբերությունը 100%-ից բարձր է: Յեւ այս յերեւոյթն ընդհանուր է կապիտալիստական բոլոր յերկրների համար, վորտեղ մանր ու խոշոր տնտեսություն կա: «Аграрный вопрос» (часть I, СПб. 1908 г.)^{*} գրքում ցույց էմ տվել, վոր գերմանական յերկրագործության ու անասնապահության ասպարեզում Դրեկսլերի կատարած ուսումնասիրությունները ճիշտ նույնանման արդյունք են տվել: Անասունի միջակ միավորի միջին քաշը խոշոր կարվածքներում 619 կիլոգրամ էր կազմում (1884 թ., հիշատակված յերկ, էջ 259), 25 և ավելի հեկտար ունեցող գյուղացիական տնտեսությունների մոտ՝ 427 կգր., $7\frac{1}{2}$ —25 հեկտ.՝ 382 կգր., $2\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ հեկտ.՝ 352 կգր. և վերջապես մինչև $2\frac{1}{2}$ հեկտ. ունեցող տնտեսությունների մոտ՝ 301 կիլոգրամ:

Անասունի քանակից ու վորակից է կախված նաև հողի խնամքը, մասնավորապես նրա պարարտացումը: Վերևում մենք ցույց տվինք, վոր ամբողջ Ռուսաստանում կատարված վիճակագրության բոլոր տվյալները վկայում են, վոր կարվածատիրական հողերը գյուղացիականի հետ համեմատած ավելի լավ են պարարտացվում: Այժմ տեսնում ենք, վոր ճորտատիրական իրավունքի ժամանակ կանոնավոր և որինական համարված այս բաժանումը հնացել է: Բանից դուրս է գալիս, վոր գյուղացիական զանազան տնտեսությունների միջև խոր անդունդ կա, և տվյալ հարցում «միջին» գյուղացիական տնտեսության պատկերացումից բղխող բոլոր ուսումնասիրությունները, հաշիվները, ամփոփումներն ու տեսությունները բացարձակապես անճիշտ յեղրակացության են հանգեցնում: Դժբախտաբար զեմստվային վիճակագրությունը ծխերի զանազան խմբերը չափազանց սակավ է ուսումնասիրում,

^{*} Տե՛ս Сочинения, հատ. XI, էջ 298—308: Խմբ.:

սահմանափակվելով համայնքային տվյալներով: Բայց ահա Պերմի նահանգում (կրասնոուֆրոմսկի գավառ) ծխային հետադոտություն ժամանակ, իբրև բացառություն, ստույգ տվյալներ են հավաքված հողերի պարարտացման մասին՝ գյուղացիական տարրեր ծխերի կողմից:

	Ընդհանրապես գոմաղբ տանող տնտեսությունների %	1 ծխի (զուրա տա- նող) զուրա տարած գոմաղբը՝ սայլերով
Մինչև 5 զեսյատին մշակողներ	33,9	80
5—10 » »	66,2	116
10—20 » »	70,3	197
20—50 » »	76,9	358
50-ից ավելի »	84,3	732
Միջինը	51,7	176

Այստեղ արդեն մենք տեսնում ենք տնտեսության տարրեր հողամշակույթային տիպեր՝ կախված տնտեսության ծավալից: Մեկ ուրիշ վայրում էս այս հարցի վրա ուղադրություն դարձրած հետադոտողները նույնաման յեղրակացություն են հանդիս: Որչոլի վիճակագիրները հաղորդում են, վոր ունեւոր գյուղացիների մոտ մեկ զլուխ խոչոր անասունի գոմաղբի կույտը (СКОП) գրեթե կրկնակի ավելի յե, քան չունեւոր տնտեսությունների մոտ: Մինչ 7,4 հատ անասուն ունենալու դեպքում այդ կույտը 391 փուլ է, իսկ ծխին 2,8 զլուխ ունենալիս՝ 208 փուլ: «Նորմալ» համարվում է 400 փ. կույտը, հետեւաբար, միայն աննչան փոքրամասնություն կազմող ունեւոր գյուղացիներն են հասնում այդ նորմային: Չքաւորությունն ստիպված է հարգն ու գոմաղբը գործածել իբրև վառելիք, իսկ յերբեմն գոմաղբը նույնիակ վաճառել և այլն:

Սրա հետ կապված պետք է քննել՝ ձիազուրկների թվի աճման հարցը գյուղացիության մեջ: Յեւրոպական Պուսաստանի 48 նահանգում 1888—1891 թվերին կար 2,8 միլիոն ձիազուրկ ծուխ՝ ընդհանուր 10,1 միլիոնից, այսինքն 27,3%: Մոտավորապես 9—10 տարի հետո՝ 1896—1900 թվերին 11,1 միլիոն ծխերից 3,2 միլիոնը ձիազուրկ էր, այսինքն 29,2%: Հետեւաբար գյուղացիության եքսպորտիացիայի աճումն անկասկածելի յե: Բայց յեթե այդ պրոցեսին նայենք ազրոնոմիական տեսակետից, այդ դեպքում առաջին հայացքից ստացվում է տարրինակ յեղրակացություն: Այդ յեղրակացությունն, արել է հայտնի նարոդնիկ

գրող պ. Վ. Վ. դեռ 1884 թվին («Вестник Европы»*, 1884 թ., № 7), համադրելով մեկ ձիուն ընկնող վարելահողի դեսյատինների քանակը՝ գյուղացիական մեր տնտեսության և «նորմալ» յեղրակացության տնտեսության մեջ—նորմալ ազրոնոմիայի տեսակետից: Դուրս է յեկել, վոր գյուղացիները չափազանց շատ ձի յեն պահում՝ նրանց մոտ մեկ ձիուն ընկնում է 5—8 զեսյատին վարելահող՝ ազրոնոմիայի կողմից պահանջվող 7—10 զեսյատինի փոխարեն: «Հետեւաբար,—յեղրակացրել է պ. Վ. Վ., Ռուսաստանի այս մարզի (կենտրոնական—սեւահողային շերտի) բնակչություն մի մասի ձիազուրկությանը վորոչ չափով պետք է նայել վորպես նորմալ հարաբերության վերականգնումն՝ բանող անասունի քանակի և մշակության յենթակա տարածություն միջև»: Իրապես տարրինակությունը բացատրվում է այն բանով, վոր ձիազուրկությանն ուղեկցում է հողերի կենտրոնացումն ունեւոր ծխերի ձեռքում, վորոնց մոտ ձիերի քանակի և մշակվող տարածության «նորմալ» հարաբերություն և ստացվում: Այս «նորմալ» հարաբերությունը չի «վերականգնվում» (քանի վոր այն մեր գյուղացիական տնտեսության մեջ յերբեք չի յեղել), այլ նվաճվում է միայն գյուղացիական բուրժուազիայի կողմից: Իսկ «անորմալությունը» մանր—գյուղացիական տնտեսության արտադրության միջոցների կոտորակելն է հանդիսանում: Հողի այն քանակը, վոր մշակում են միաձի գյուղացիները, մեկ միլիոն ձիով, ունեւոր գյուղացիները մշակում են ավելի լավ ու ավելի խնամքով 1/2 կամ 3/4 միլիոն ձիով:

Գյուղացիական տնտեսության մեջ մեռյալ ինվենտարի վերաբերյալ խոսելիս պետք է տարբերել սովորական գյուղացիական ինվենտարը և յերկրագործական կատարելագործված գործիքները: Առաջինի բաշխումն ընդհանրապես և ամբողջովին առած համապատասխանում է բանող անասունի բաշխման. այս կարգի տվյալների մեջ գյուղացիական տնտեսության բնորոշման համար նոր բան չենք գտնի: Իսկ բարելավված գործիքները, վոր անհամեմատ թանգ արժեն, իրենց ծախսերը հանում են ավելի խոչոր տնտեսություններում, գործադրվում են միայն հաջողությունը դարձացող տնտեսությունների կողմից, կենտրոնացված են անհամեմատ ավելի ուժեղ: Այս կենտրոնացման մասին յեղած

* «Вестник Европы» — հասարակական—բաղադրական, գիտա—պոպուլյար ժուռնալ է, ռուսական լիբերալիզմի չափավոր թևի որդան էր: Լույս էր տեսնում 1866 թվից մինչև 1918 թ.: Խմբ.:

տվյալները չափազանց կարևոր են, վերոմիջոցառումն այդ միակ տվյալներն են, վոր թույլ են տալիս, ճշտությամբ դաստեղծել այն մասին, թե գյուղացիական տնտեսության առաջադիմությունը վոր ուղղությամբ և հասարակական ինչ պայմաններում է ընթանում: Կասկած չկա, վոր 1861 թվից սկսած այս ուղղությամբ առաջ դնալու քայլեր արված են, բայց շատ հաճախ հերքվում է կամ կասկածի տակ է առնվում այդ առաջադիմության կապիտալիստական բնույթը՝ վոչ միայն կալվածատիրական, այլև գյուղացիական տնտեսության մեջ:

Ահա դեմատվային վիճակագրության տվյալները բարելավված գործիքների բաշխման մասին գյուղացիների միջև.

Յուրաքանչյուր 100 տնտեսության ընկնում է բարելավված գյուղատնտեսական գործիքներ		
Որչոլի նախնայի 2 դավառում	Վորոնեսի նա- հանգի 1 դավառում	
2 խոզերիներ	0,1	—
1 ձի ունեցողներ	0,2	0,06
2—3 ձի ունեցողներ	3,5	1,6
4 և ավելի ձի ունեցողներ	36,0	23,0
Միջինը	2,2	1,2

Այստեղ բարելավված գործիքները համեմատաբար թույլ են տարածված գյուղացիների մեջ: Միանգամայն աննշան է այդպիսի գործիքներ ունեցող ծխերի ընդհանուր տոկոսը: Սակայն ցածր խմբերը գրեթե բոլորովին չեն ուղտվում նման գործիքներից, այնինչ բարձր խմբերում նրանք սխտեմատիկաբար գործածության մեջ են մտնում: Սամարայի նահանգի Նովոուգենսկի գավառում տնտեսատերերի միայն 13% ունի բարելավված գործիքներ, ըստվորում 5—20 գլուխ բանող անասուն ունեցող խմբում այս տոկոսը բարձրանում է մինչև 40%, իսկ 20 և ավելի գլուխ բանող անասուն ունեցող խմբում՝ մինչև 62%: Պերմի նահանգի Կրասնոուֆիմսկի գավառում (գավառի յերեք շրջանում) յուրաքանչյուր 100 տնտեսության ընկնում է 10 բարելավված գործիք: այս ընդհանուր միջինն է. 20—50 դեմ. հող մշակող ամեն մի 100 տնտեսության ընկնում է 50 գործիք, իսկ 50 դեպատին մշակող 100 տնտեսության՝ նույնիսկ 180 գործիք: Յեթե վերցնենք տոկոսային այն հարաբերությունները, վոր վերևում վերցրել ենք զանազան գավառների տվյալների համեմատության համար, ապա բանից դուրս կգա, վոր 20% կազմող ունևոր ծխերն ունեն բա-

րելավված բոլոր գործիքների թվի 70%—86%, իսկ 50% չբավոր ծխերին ընկնում է 1,3%—3,6%: Հետևաբար կասկածից միանգամայն դուրս է, վոր գյուղացիության մեջ բարելավված գործիքների տարածման առաջադիմությունն ունևոր գյուղացիության առաջադիմությունն է (այս առաջադիմության մասին, ի միջի այլոց, խոսում է նաև պ. Կաուֆմանը վերևում մեջբերված՝ 1907 թ. աշխատության մեջ): Գյուղացիական ծխերի ամբողջ թվի յերեք հինգերորդը՝ ձիապուրկներն ու մեկ ձի ունեցողները՝ գրեթե բոլորովին հնարավորութուն չունեն այս բարելավումները ուղտվելու:

V

Գյուղացիական տնտեսությունը քննելով մենք մինչև այժմ գյուղացիներին վերցրել ենք առավելապես վորպես տնտեսատերերի, միաժամանակ ցույց տալով, վոր ցածր խմբերը չարունակ դուրս են նետվում տնտեսատերերի շարքերից: Ո՞ւր են դուրս նետվում: Պարզ է, վոր պրոլետարիատի շարքերը: Մենք պետք է այժմ մանրամասնորեն քննենք, թե հատկապես ինչպես է կատարվում պրոլետարիատի, առանձնապես գյուղական պրոլետարիատի առաջացումը և ինչպես է կազմվում աշխատանքային ուժի շուկան յերկրագործության մեջ: Յեթե աշխատավճարային տնտեսության համար դասակարգային տիպիկ դեմք են հանդիսանում կալվածատեր-ձորտատերն ու հողաբաժին ստացած ստրկացած գյուղացին, ապա կապիտալիստական տնտեսության համար տիպիկ են վարձող-Ֆերմերն ու վարձվող բատրակը կամ որամշակը: Կալվածատիրոջ և ունևոր գյուղացու վարձող դասնալը մենք ցույց տվինք: Այժմ տեսնենք, թե գյուղացին ինչպես է վարձվող դառնում:

Մե՞ծ է արդյոք վարձու աշխատանքի գործադրությունն ունևոր գյուղացիների կողմից: Յեթե վերցնենք բատրակ ունեցող ծխերի միջին տոկոսը գյուղացիական ծխերի ընդհանուր թվի համեմատությամբ (ինչպես սովորաբար անում են), այդ դեպքում կտանանք վոչ շատ բարձր տոկոս. Տալրիկյան նահանգի Դնեպրովսկի գավառում՝ 12,9%, Սամարայի նահանգի Նովոուգենսկի գավառում՝ 9%, Սարատովի նահանգի Կամիշինսկի գավառում՝ 12,7%, Պերմի նահանգի Կրասնոուֆիմսկի գավառում՝ 10,6%, Որչոլի նահանգի 2 գավառում՝ 3,5%, Վորոնեսի նահանգի 1 գավառում՝ 3,8%, Նիժնի-Նովգորոդի նահանգի 3

դավառում՝ 2,6%: Բայց այս կարգի տվյալներն եյապես կեղծ են, վորովհետև բատրակ ունեցող ծխերի հարաբերությունը վորոշվում է ծխերի ընդհանուր թվի, նույն թվում նաև բատրակ տվող ծխերի համեմատությամբ: Կապիտալիստական յուրաքանչյուր հասարակության մեջ բուրժուազիան բնակչության աննշան փոքրամասնությունն է կազմում: Վարձու բանվորներ ունեցող ծխերի թիվը միշտ ել «բեջ» կլինի: Հարցն այն է, թե արդյոք դոյանում է այստեղ տնտեսության առանձին տիպ, թե վարձումը պատահական է: Յեվ այս հարցին միանգամայն վորոշ պատասխան են տալիս ղեմատվային վիճակադրություն տվյալները, վիճակադրություն, վորն ամենուրեք ցույց է տալիս, թե ունեոր դյուղացիական խմբերում բատրակ ունեցող ծխերի տոկոսն անհամեմատ ավելի բարձր է, քան ընդհանրապես դավառին վերաբերող միջին տոկոսը: Բերենք Պերմի նահանգի Կրասնոուֆիմսկի դավառի տվյալները, վորտեղ իբրև բացառություն տեղեկություններ կան վոչ միայն բատրակների, այլև որամշակների վարձման մասին, այսինքն վարձման այն ձևի մասին, վորն ավելի տիպիկ է յերկրադործության համար:

	Բանվորներ վարձող					
	1 ծխի արա-		տնտեսությունների տոկոսը			
	կան աշխատավորների թիվը	ժամկետային	Պատհանի համար	Քաղի համար	Կալսելու համար	—
Հող չմշակողներ	0,6	0,15	0,6	—	—	—
Մինչև 5 դեա. մշակողներ	1,0	0,7	5,1	4,7	9,2	
5—10 » »	1,2	4,2	14,3	20,1	22,3	
10—20 » »	1,5	17,7	27,2	43,9	25,9	
20—50 » »	1,7	50,0	47,9	69,6	33,7	
50-ից ավելի » »	2,0	83,1	64,5	87,2	44,7	
Միջինը	1,2	10,6	16,4	24,3	18,8	

Մենք տեսնում ենք, վոր ունեոր ծխերն աչքի յեն ընկնում ընտանիքի ավելի մեծ կազմով և ավելի չափով իրենց, ընտանեկան աշխատավորներն ունեն, քան չունեոր ծխերը: Բայց և այնպես ունեորներն անհամեմատ ավելի չափով վարձու աշխատանք են կիրառում: «Ընտանեկան կոոպերացիան» հիմք է ծառայում տնտեսությունն ընդլայնելու համար և այսպիսով դառնում է կապիտալիստական կոոպերացիա: Բարձր խմբերում բանվորներ վարձելը բացի իրաց դառնում է սխտեմ, ընդլայնած տնտեսություն վարելու պայման: Այս դեպքում մինչև անգամ դյուղացիական միջին խմբերում զգալիորեն տարածված է որամշակների

վարձումը. յեթե յերկու բարձր խմբերում (ծխերի 10,3%) ծխերի մեծամասնությունը բանվորներ է վարձում, ապա 10—20 դեսյատին մշակող խմբում (22,4%) բոլոր ծխերի յերկու հինգերորդից ավելին է բանվորներ վարձում քաղի համար: Յեղրակացությունն այն է, վոր ունեոր դյուղացիությունն առանց բատրակների և որամշակների ծառայելու համար պատրաստակամ միլիոնանոց բանակի դյուղություն ունենալ չեր կարող: Յեվ յեթե դավառային տվյալները բատրակ ունեցող ծխերի միջին տոկոսի մասին, ինչպես տեսանք, նկատելի տատանումներ են ցուցաբերում, ապա բատրակ ունեցող ծխերի կենտրոնանալը դյուղացիության բարձր խմբերում անպայման ընդհանուր յերևույթ է, այսինքն՝ ունեոր ծխերը դառնում են ձեռնարկողներ: 20% կազմող ունեոր ծխերը կազմում են բատրակ ունեցող ծխերի ընդհանուր քանակի 48%—78%:

Վիճակադրությունը սովորաբար տեղեկություններ չի տալիս դյուղի մյուս բեկոի ծխերի թվի մասին, վորոնք ամեն տեսակի վարձու բանվորներ են տալիս: Ձեմատվային մեր վիճակադրությունը մի ամբողջ շարք հարցերում՝ համեմատած հին, կադյունի, նահանգապետական և ամեն տեսակի դեպարտամենտային հաշվետվությունների վիճակադրության հետ՝ չափազանց մեծ քայլերով առաջ է գնացել: Բայց մի հարցում, հենց այսպես կոչված դյուղացիական «դատումների» հարցում, հին՝ կադյունի տեսակետը պահպանվել է նաև ղեմատվային վիճակադրության մեջ: Իր հողարածի վրա հողադործություն անելը դյուղացու իսկական զբաղմունքն է համարվում, իսկ յուրաքանչյուր կողմնակի պարապմունք դասվում է կողմնակի «դատումների» կամ «արհեստադործությունների» շարքը, ըստվորում այստեղ իրար հետ չիոթվում են տնտեսական այնպիսի կատեգորիաներ, վորոնց զանազանները պահանջում է քաղաքատնտեսության այբուբենը: Որինակ՝ «դյուղատնտեսական արդյունաբերողներին» կարգում վարձու բանվորների կողքին դասվում են նաև տնտեսատեր-ձեռնարկողները (որինակ՝ բոստանատերերը). սրանց կողքին նույնպես «դատումավոր ծխեր» են հաշվվում մուրացիկաններն ու առևտրականները, սպասավորներն ու տնտեսատեր-արհեստավորները և այլն: Պարզ է, վոր քաղաքատնտեսական այս աղաղակող շփոթը ճորտատիրության ուղղակի մնացորդ է: Կալվածատիրոջ համար իսկապես տարբերություն չունե, թե նրա բահրա տվող դյուղացին կողմնակի ինչ դործով է զբաղվում՝ առևտրով, վար-

ձու աշխատանքով, թե՛ արդյունաբերությամբ—վորպես տնտեսա-
տեր. ճորտատիրական բոլոր գյուղացիների վրա ընդհանուր բաժ-
րան ծանրանում էր հավասարաբար, ամենը համարվում էին
ժամանակավոր ու պայմանական բացակայություն մեջ՝ իրենց
խսկական դործից:

Ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո այս տեսա-
կետն որեցոր շատ ավելի սուր հակասում էր իրականության:
Դատումներ ունեցող գյուղացիական ծխերի մեծամասնությունն
անկասկած պատկանում է վարձու աշխատողներ տվող ծխերի
թվին, սակայն այստեղ մենք լիովին ստույգ պատկեր ունենալ
չենք կարող, վրոպահետև արդյունաբերող-տնտեսատերերի փոք-
րամասնությունն այնուամենայնիվ ընկնում է ընդհանուր թվի
մեջ և գումագարդում է կարելքավորների դրությունը: Պարզ
պատկերավորման համար բերենք մի ուրինակ: Վիճակադիրները
Սամարայի նահանգի Նովոուգենսկի գավառի վերաբերյալ «ար-
հեստագործություն» ընդհանուր դանդաժից գատել են «յերկրա-
գործական արհեստագործություն»: Իհարկե այս տերմինն ել
անորոշ է, սակայն պրոֆեսիաների թվարկությունը գոնե այն է
տալիս, վոր այս կարգի 14.063 «արդյունաբերողներ» 13.297-ը
բաժանված են և որամշակներ են: Նշանակում է վարձու բանվոր-
ների գերակշռությունը շատ մեծ է այստեղ: Յերկրագործական
դատումի բաշխումը հետևյալ պատկերն ունի.

Յերկրագործական արհեստա-
գործություններով զբաղված՝
արական սեռի աշխատավոր-
ները տոկոսը

Բանող անասուն չունեցողներ	71,4
1 գլուխ բանող անասուն ունեցողներ	48,7
2—3 » » » »	20,4
4 » » » »	8,5
5—10 » » » »	5,0
10—20 » » » »	3,9
20 և ավելի » » » »	2,0
Գումարում	25,0

Հետևաբար, ձիագուրկ գյուղացիների յոթ տասերորդը, իսկ
մեկ ձի ունեցողները զրեթե կեսը վարձու բանվորներ են: Պեր-
մի նահանգի Կրասնոուֆիմսկի գավառում յերկրագործական ար-
հեստագործությամբ զբաղվող ծխերը միջին հաշվով հավասար

են 16,2%, հող չմշակողներից «արդյունաբերող» է 52,3%, իսկ
մինչև 5 դեպյատին մշակողներից՝ 26,4%: Մյուս գավառներում,
վորտեղ յերկրագործական արհեստագործություններն առանձնա-
պես զատված չեն, ավելի պակաս պայծառ պատկեր է ստացվում,
բայց և այնպես ընդհանուր կանոն է մնում այն, վոր «արհեստա-
գործություններն» ու «դատումներն» ընդհանրապես ասած ցածր
խմբերի մասնադիտություն են հանդիսանում: 50% կազմող ցածր
ծխերի խմբերին ընկնում է դատումներ ունեցող բոլոր ծխերի
60%—93%:

Այսպիսով տեսնում ենք, վոր ժողովրդական տնտեսություն
ընդհանուր կառուցվածքում իրենց դիրքով՝ գյուղացիական ցածր
խմբերը, մասնավորապես ձիագուրկներն ու մեկ ձի ունեցողները,
նաղել ունեցող քաղաքացիներ ու որամշակներ են (լայն առումով՝
վարձու բանվորներ): Այս յեղրակացությունն են հաստատում թե
վարձու աշխատանքի գործադրության աճմանը վերաբերող
տվյալները՝ 1861 թ. հետո—ամբողջ Ռուսաստանում, թե ցածր
խմբերի յեկամտի աղբյուրների մասին յեղած բյուջետային հե-
տադրությունները և թե, վերջապես, նույն խմբերի կենսական
մակարդակի մասին յեղած տվյալները: Այս յեռակի ապացույց-
ների վրա կանգ կառնենք քիչ ավելի մանրամասնորեն:

Ամբողջ Ռուսաստանում գյուղական վարձու բանվորների թվի
աճման մասին ընդհանուր տվյալներ կան միայն արտադնաց բան-
վորների վերաբերյալ, առանց ճշտորեն տարբերելու յերկրագոր-
ծական և վոչ-յերկրագործական բանվորներին: Առաջինի կամ
յերկրորդի գերակշռության խնդիրն ընդհանուր թվի մեջ նարող-
նիկական գրականությունը լուծում էր առաջինի ոգտին, բայց
մենք ներքևում կրերենք հակառակ հայացքի հիմքեր: Արտա-
դնաց բանվորների թվի ավելացման փաստը գյուղացիության
մեջ, 1861 թ. հետո, վոչ մի կասկածի յենթակա չէ: Այս մասին
վկայում են բոլոր աղբյուրները: Այս յերևույթի վիճակադրական
մոտավոր արտահայտություն են հանդիսանում անցադրային յե-
կամտի և տված անցադրերի թվի մասին յեղած տվյալները: 1868
թվին անցադրային յեկամուտ յեղել է 2,1 միլիոն ուրբի, 1884
թվին՝ 3,3 միլիոն ուրբի, 1894 թվին՝ 4,5 միլիոն ուրբի: Աճու-
մը կրկնակիից ավելի յե: Յեվրոպական Ռուսաստանում 1884
թվին տրված անցադրերի և անցատոմսերի թիվը 4,7 միլիոն էր,
իսկ 1897—1898 թվերին՝ 7,8—9,3 միլիոն: Այստեղ տասերեք
տարվա մեջ կրկնապատկում ենք տեսնում: Ընդհանրապես և ամ-

բողջովին առած՝ այս բոլոր տվյալները համապատասխանում են ուրիշ հաշվարկումներին, որինսկ, պ. Ուվարովի հաշվարկումին, վորը 20 նահանգի 126 դավառի զեմստվային վիճակադրության մեծ մասամբ հնացած տվյալների ամփոփումներ կատարելով արտադնաց բանվորների հավանական թիվը վորոշեց 5 միլիոն մարդ։ Պ-ն Ս. Կորոլենկոն տեղական հավելյական (избыточный) բանվորների քանակին վերաբերող տվյալների հիման վրա այդ թիվը վորոշում եր 6 միլիոն մարդ։

Պ-ն Նիկոլայ — ունի կարծիքով այս ամբողջ գումարից «հսկայական մեծամասնությունը» յերկրագործական արհեստագործություններն են։ «Կատարելից մի զարգացումը» * դրքում յես մամբամանորեն շարադրել եմ, վոր 60-ական, 80-ական և 90-ական թվականների տվյալներն ու ուսումնասիրությունները լիովին ապացուցում են այս յեղրակացության անճշտությունը։ Արտադնաց բանվորների մեծամասնությունը, թեև վոչ հսկայական մեծամասնությունը, վոչ-յերկրագործական բանվորներ են։ Ահա ամենալրիվ ու ամենանոր տվյալներ Յեվրոպական Ռուսաստանում 1898 թվին տարված բնակադրերի (вид на жительство) բաշխման մասին՝ ըստ նահանգների.

1898 թ. տրված բոլոր տե- սակի բնակադրերի քանակը	
1) 17 նահանգ՝ վոչ-յերկրագործական ար- տադնացության զերակշուրթյամբ	3.369.597
2) 12 նահանգ՝ անցողիկ	1.674.231
3) 21 նահանգ՝ յերկրագործական արտա- դնացության զերակշուրթյամբ	2.765.762
Ընդամենը 50 նահանգում	7.809.590

Յեթե անցողիկ նահանգներում կեսին համարենք յերկրագործական բանվորներ, այդ զեպքում մոտավոր, ամենից հավանա-
կան բաշխումն այս կլինի՝ մոտ 4,2 միլիոն վոչ-յերկրագործական վարձու բանվոր և մոտ 3,6 միլիոն յերկրագործական վարձու բանվոր։ Այս թվին զուգահեռ պետք ե դնել պ. Ռուդենովի թիվը. նա 1894 թվին համատեղել ե զեմստվային վիճակադրության տվյալները 19 նահանգի 148 դավառի վերաբերյալ և դյուղատըն-

տեսական վարձու բանվորների մոտավոր թիվը վորոշել ե $3\frac{1}{2}$ միլիոն մարդ։ Ըստ 80-ական թվականների տվյալների այս թիվն ընդգրկում ե յերկրագործական թե տեղական և թե արտադնաց բանվորներին։ 90-ական թվականների վերջին դյուղատեսական միայն արտադնաց բանվորներին թիվն այդքան եր։

Յերկրագործական վարձու բանվորների թվի աճումն ուղղա-
կի կապ ունի կապիտալիստական ձեռնարկության այն զարգաց-
ման հետ յերկրագործության մեջ, վոր մենք յերևան բերինք կալ-
վածատիրական ու դյուղացիական տնտեսության մեջ։ Վերցրեք,
որինսկ, մեքենաների գործադրությունը դյուղատնտեսության
մեջ։ Ճշդրիտ տվյալներով մենք ցույց տվինք, վոր ունեոր դյու-
ղացիների կողմից մեքենաներ գործադրելը ձեռնարկողական տըն-
տեսության անցնելու նշան ե։ Իսկ կալվածատիրական տնտեսու-
թյան մեջ մեքենաների կամ ընդհանրապես բարելավ գործիքների
գործադրությունն աշխատավճարումների անխուսափելի արտա-
մղումն ե կապիտալիզմի կողմից։ Գյուղացիական ինվենտարին
փոխարինում ե կալվածատիրականը, հին յեռադաշտին՝ գործիք-
ների փոփոխության հետ կապված տեխնիկական նոր յեղանակ-
ներ. ստրկացած դյուղացին պիտանի չե բարելավված գործիքնե-
րով աշխատելու համար, և նրա տեղը դրավում ե բատրակը կամ
որամշակը։

Յեվրոպական Ռուսաստանի այն շրջանում, վորտեղ ռեֆոր-
մից հետո ամենից շատ ե զարգացած մեքենաների գործադրու-
թյունը, ամենից շատ ել տարածված ե յեկվոր բանվորների վար-
ձու բանվորական ուժի կիրառումը։ Այդ շրջանը Յեվրոպական
Ռուսաստանի հարավային և արևմտյան ծայրամասերն են։ Յերկ-
րագործական բանվորների այս շրջան դալը չափազանց տիպիկ ու
պայծառ արտահայտված կապիտալիստական հարաբերություններ
ստեղծեց։ Անհրաժեշտ ե անդրադառնալ նրանց վրա, համադրելու
համար հին, մինչև այժմ տիրապետող աշխատավճարումներն
ավելի ու ավելի ճանապարհ բացող հորձանքի հետ։ Ամենից
առաջ պետք ե նշել, վոր հարավային շրջանն աչքի յե ընկնում
ամենից բարձր աշխատավարձով յերկրագործության մեջ։ Ամ-
բողջ տասնամյակի (1881—1891 թ. թ.) վերաբերող տվյալների
համաձայն, վորը վերացնում ե ամեն տեսակի պատահական տա-
տանումները, Ռուսաստանում աշխատավարձն ամենից բարձր ե
Տավրիկյան, Բեսարաբիայի և Դոնի նահանգներում։ Այստեղ
տարով վարձվող գործավորն ստանում ե 143 ո. 50 կ.՝ ապրուս-

* Տե՛ս Сочинения, 4. III: Խմբ.:

տըն եւ հետը հաշված, իսկ ժամկետային դործավորն (ամառվա ընթացքում)՝ 55 ու. 67 կ.։ Հետեւյալ տեղն ըստ աշխատավարձի բարձրութեան դրամով եւ ամենից արդյունաբերական շրջանը՝ Պետերբուրգի, Մոսկւայի, Վլադիմիրի եւ Յարոսլավլի նահանգները։ Այստեղ տարով վարձվող դյուղական բանվորին վճարում են 135 ու. 80 կ., իսկ ժամկետայինին՝ 53 ուրբլի։ Աշխատավարձի ամենից ցածր մակարդակի հանդիպում ենք կենտրոնական յերկրագործական նահանգներում (Կազանի, Պենզայի, Տամբուլի, Ռյազանի, Տուլայի, Ուրյոլի եւ Կուրսկի նահանգներում), այսինքն աշխատավճարումների, ստրկացման ու ճորտատիրական ամեն տեսակի մնացորդները գլխավոր վայրերում։ Այստեղ տարով աշխատող յերկրագործութեան մեջ ստանում եւ ընդամենը 92 ու. 95 կ., այսինքն՝ մեկ ու կես անգամ պակաս, քան ամենից կապիտալիստական նահանգներում, իսկ ժամկետայինն ստանում եւ 35 ուրբ. 64 կ., այսինքն՝ ամառվա համար 20 ու. պակաս, քան հարավում։ Հենց կենտրոնական այս շրջանից եւ, մենք նկատեցինք, հսկայական թվով բանվորներ են մեկնում։ Յուրաքանչյուր դարնան աշտեղից ավելի քան 1½ միլիոն մարդ եւ դնում յերկրագործական դատումները (գլխավորապես դեպի հարավ, իսկ մասամբ, ինչպես ներքեւում կտեսնենք, դեպի արդյունաբերական նահանգները), ինչպես նաեւ դնում են վոչ-յերկրագործական աշխատանքի՝ մայրաքաղաքներն ու արդյունաբերական նահանգները։ Արտադնացութեան այս գլխավոր շրջանի եւ ներկիւթյան (приход) յերկու գլխավոր շրջանների (յերկրագործական հարավ եւ մայրաքաղաքները յերկու արդյունաբերական նահանգներով) միջև ընկած են միջին աշխատավարձ ունեցող նահանգների շերտերը։ Այս նահանգները դեպի իրենց են դրամով բանվորներին վորոչ մաս՝ ամենից «եթան» եւ ամենից քաղցած կենտրոնից, իր հերթին իրենց միջից վորոչ թվով բանվորներ են տալիս ավելի թանկ շրջաններին։ Պ-ն Ս. Կորոլենկոյի «Ազատ վարձու աշխատանք» գրքում շատ ընդարձակ նյութերի հիման վրա մանրամասնաբար նկարագրված եւ բանվորների դեղբերումների եւ բնակչութեան տեղափոխութեան յայդ պրոցեսը։ Կապիտալիզմն այս միջոցով բնակչութեան ավելի համաչափ տեղավորումն եւ կատարում (իհարկե, կապիտալի պահանջների տեսակետից)։ Հարդարում եւ աշխատավարձն ամբողջ յերկրում, ստեղծում եւ աշխատանքի իսկապես միասնական ազդային շուկա, աստիճանաբար քանդում եւ արտադրութեան հին յեղանակների հիմքերը՝ ստրկա-

ցած դեղշուկին բարձր աշխատավարձով «հրապուրելու» միջոցով։ Այստեղից եւ առաջանում են պարոնայք կալվածատերերի անվերջ դանդառները, թե տեղական բանվորներն անառականում են, արտադնացութեանից առաջանում եւ սանձարձակութուն ու հարեցողութուն, քաղաքը բանվորներին «վաճառում եւ» եւ այլն եւ այլն։

Բանվորները ամենից շատ ներկիւթյան շրջանում XIX դարի վերջին բավականին խոշոր կապիտալիստական ձեռնարկութուններ եյին գոյացել յերկրագործութեան մեջ։ Կապիտալիստական կոոպերացիան կազմակերպվում եւ այնպիսի մեքենաների դործագործութեան շուրջը, որինակ, ինչպիսին կալիչներն են։ Պ-ն Տեղյակովը նկարագրելով Սերսոնի նահանգի դյուղատնտեսական բանվորների կյանքի ու աշխատանքի պայմանները, մատնանում եւ, վոր ձիու կալիչը պահանջում եւ 14—23 եւ ավելի բանվորներ, իսկ շոգեկալիչը՝ 50—70։ Միքանի տնտեսութուններում հավաքվում եւ 500—1000—ական բանվոր, վորպիսի թիվը չափազանց բարձր եւ յերկրագործութեան համար։ Կապիտալիզմը հնարավորութուն եւ տվել տղամարդու ավելի թանկ աշխատանքը փոխարինել կանանց ու յերեխաների աշխատանքով։ Որինակ՝ Տալրիկյան նահանգի բանվորական գլխավոր շուկաներից մեկը հանգիստացող Կախովկա ավանում, վորտեղ առաջ մինչև 40.000, իսկ անցյալ դարի 90—ական թվականներին 20—30 հազար բանվոր եւ հավաքվում, 1890 թվին տոմարագրված եւ 12,7% կին, իսկ 1895 թվին՝ արդեն 25,6%։ Յերեխաները 1893 թվին կազմում եյին 0,7%, իսկ 1895 թվին՝ արդեն 1,69%։

Կապիտալիստական տնտեսութունները Ռուսաստանի բոլոր ծայրերից բանվորներ հավաքելով՝ տեսակավորում եյին նրանց իրենց կարիքների համաձայն, ստեղծելով դործարանային բանվորների հիերարխիայի նման մի բան։ Որինակ՝ զանազանում են լրիվ բանվորներին, կիսաբանվորներին, սրանցից եւ զատում են «մեծուժ բանվորներին» (16—20 տարեկան)՝ եւ «փոքր ողնութեան» կիսաբանվորներին (8—14 տարեկան յերեխաներ)։ Կալվածատիրոջ հին, այսպես կոչված «նահապետական» հարաբերութունները վոր մի հետք այստեղ չի մնում դեպի «իր» դյուղացին։ Աշխատանքային ուժը դառնում եւ ապրանք՝ նման վորեւե այլ ապրանքի։ «Բնակական-առևտական» տիպի ստրկացումն անհետանում եւ, տեղի տալով շարաթական փողային վճարումներին, կատաղի

մըցման և բանվորների ու տնտեսաւորների ընդհարումներին: Բանվորական մասսաների հսկայական կուտակումը վարձման շուկաներում, աշխատանքի անբեւեալացիւի ծանր ու հակառուդապահական պայմանները խոշոր տնտեսութիւնների վրա հասարակական հսկողութիւն սահմանելու փորձեր առաջ բերին: Այս փորձերը բնորոշ են յերկրագործական «խոշոր ինդուստրիայի» համար, բայց հասկանալի չէ, Վոր քաղաքական աղատութեան ու բանվորական բացահայտ կազմակերպութիւնների բացակայութեան ժամանակ նրանք Վոչ մի կայունութիւն ունենալ չեն կարող: Յեկվոր բանվորների աշխատանքի պայմանների ծանր լինելը նրանից և յերեւում, Վոր աշխատանքային որը տեւում է $12\frac{1}{2}$ —15 ժամ: Մեքենաների վրա աշխատող բանվորների վիրավորումները սովորական յերեւոյթ են դարձել: Բանվորները մեջ դարձան ևն պրոֆեսիոնալ հիւանդութիւնները (որ՝ կալսիչների վրա աշխատողների) և այլն: Զուտ կապիտալիստական շահագործութեան բոլոր «հրաշալիքներն» ամենից դարձան, ամենիկյան պատկերով կարելի չէ տեսնել XIX դարի վերջի Ռուսաստանում և այս՝ աշխատավճարային ու կուտային տնտեսութեան դուռ-միջնադարյան և առաջավոր յերկրներում վաղուց վերացված-անհետացած յեղանակների կողքին: Ագրարային հարարեւութիւնների ամբողջ վիթխարի բազմազանութիւնը Ռուսաստանում շահագործման ճորտատիրական ու բուրժուական յեղանակների հյուսվածք և հանդիսանում:

Ռուսական յերկրագործութեան մեջ վարձու աշխատանքի պայմանների շարադրանքն ավարտելու համար բերենք նաև բյուջետային տվյալներ ցածր խմբերի դյուղացիների տնտեսութեան մասին: Վարձու աշխատանքն այստեղ յերևան է դալիս «դատումների» կամ «արհեստագործութիւնների» եմֆեմատական անվան տակ: Ի՞նչպէս են հարաբերում այս դատումներից ստացված յեկամուտները յերկրագործական տնտեսութիւնից ստացված յեկամուտներին: Այս հարցին ճշգրիտ պատասխան են տալիս Վորոնեժի նահանգի ձիազուրկ և մեկ ձի ունեցող դյուղացիների բյուջեները: Զիազուրկի համար բոլոր աղբյուրներից ստացվող ընդհանուր յեկամուտը հաշվում է 118 ռ. 10 կ., Վորի թվում յերկրագործութիւնից 57 ռ. 11 կ. և «արհեստագործութիւնից» 59 ռ. 4 կ.: Այս վերջին դումարը կազմում է «անձնական արհեստագործութիւնից» ստացված 36 ռ. 75 կ. յեկամուտից և 22 ռ.

29 կ. զանազան յեկամուտներից: Վերջինիս թիւն է պատկանում վարձու տված հողի՝ յեկամուտը: Մեկ ձի ունեցող դյուղացու ընդհանուր յեկամուտն է 178 ռուբլի 12 կ., Վորից 127 ռ. 69 կ. յերկրագործութիւնից և 49 ռ. 22 կ. արհեստագործութիւններից (35 ռ. անձնական արհեստագործութիւնից, 6 ռ. սայլորդութիւնից, 2 ռ. «առետրա-արդյունաբերական գործատներից ու ձեռնարկութիւններից» և 6 ռ. այլ յեկամուտներից): Յեթե հոգային տնտեսութեան ծախսերը հանենք, այդ դեպքում յերկրագործութիւնից կուտենանք 69 ռ. 37 կ., արհեստագործականի 49 ռ. 22 կ. հանդէս: Ահա թէ ինչպէս է իր համար ապրուստի միջոց հայթայթում դյուղացիական ծխերի յերեք հինգերորդը Ռուսաստանում: Հասկանալի չէ, Վոր այսպիսի դյուղացիների կյանքի մակարդակը բարձր չէ, իսկ յերբեմն ել ցածր է բատրակների կյանքի մակարդակից: Նույն Վորոնեժի նահանգում տարով վարձվող բատրակի միջին վարձը (1881—1891 տասնամյակում) 57 ռուբլի յեր, գումարած ապրուստը, Վոր արժեք 42 ռ.: Մինչդեռ ձիազուրկների չորս շնչից բաղկացած ամբողջ ընտանիքի ապրուստի արժեքը 78 ռուբլի յէ տարեկան, իսկ մեկ ձի ունեցողինը, հինգ շնչից բաղկացած լինելու դեպքում, 98 ռուբլի: Ռուսական դյուղացին աշխատավճարումների, հարկերի և կապիտալիստական շահագործման շնորհիվ այնպիսի աղքատութեան և կյանքի այնպիսի քաղցած մակարդակի յէ հասել, Վոր Յեկվորայում անհավանական է թվում: Այնտեղ նման սոցիալական տիպը կուչում են պառւպիւր:

VI

Դյուղացիութեան կազմալուծման մասին վերևի ամբողջ ասածի ամփոփումը տալու համար մենք նախ կբերենք դրականութեան մեջ յեղած միակ հանրադումար տվյալներն ամբողջ Յեկվորական Ռուսաստանի վերաբերյալ, Վորոնք թույլ են տալիս դատել զանազան ժամանակաշրջաններում դյուղացիութեան ներսում գլտնելված զանազան խմբերի մասին: Այդ՝ ձիերի զինվորական վիճակագրութեան տվյալներն են: «Կապիտալիզմի դարձացումը» * գրքիս յերկրորդ հրատարակութեան մեջ յես համատեղել եմ այդ տվյալները Յեկվորական Ռուսաստանի 48 նահանգի վերաբերյալ՝ 1888—1891 և 1896—1900 թվականների ժամանակաշրջանի համար: Ահա ամելի եյական արդյունքների քաղվածքը.

* Տե՛ս Сочинения, 4. III: Խմբ.:

Գյուղացիական ծխերի թիվը
(միլիոններ)

	1888—1891 թվերին		1896—1900 թվերին	
	ընդամենը	‰	ընդամենը	‰
Զիպուրիներ	2,8	27,3	3,2	29,2
1 ձի ունեցողներ	2,9	28,5	3,4	30,3
2 » »	2,2	22,2	2,5	22,0
3 » »	1,1	10,6	1,0	9,4
4 և ավելի »	1,1	11,4	1,0	9,1
Ընդամենը	10,1	100,0	11,1	100,0

Այս տվյալները, ինչպես յես հարեանցիորեն նշեցի վերևում, վիճարկում են գյուղացիության աճող եքսպլոատիացիայի մասին: Ծխերի թիվը միլիոնանոց աճումը դնացել է յերկու ցածր խմբերի ավելացման ուղղությամբ: Զիպուրի ընդհանուր թիվը հիշյալ ժամանակաշրջանում 16,91 միլիոնից իջել է 16,87 միլիոնի, այսինքն՝ ամբողջ գյուղացիութունն ընդհանուր առմամբ ձիերի կողմից միջին ավելի յես աղքատ: Աղքատացել է նաև բարձր խումբը, վորը 1888—1891 թվերին ուներ 5,5-ական ձի յուրաքանչյուր ծխին, իսկ 1896—1900 թվերին՝ 5,4-ական ձի:

Այս տվյալներից հեշտ է այն յեղրակացությունն անել, վոր գյուղացիության մեջ «դիֆերենցիացիա» չի կատարվում. ամենից շատ ավելացել է ամենից աղքատ խումբը, ամենից շատ (ըստ ծխերի թվի) պակասել է ամենից հարուստ խումբը: Այս վոչ թե դիֆերենցիացիա, այլ աղքատության համահարթումն է (нивелировка): Յեվ այսպիսի յեղրակացությունների, վորոնք հիմնված են նման յեղանակների վրա, շատ հաճախ կարելի յես հանդիպել գրականության մեջ: Իսկ յեթե մենք հարց դնենք, թե փոխվե՞լ է արդյոք խմբի փոխհարաբերությունը գյուղացիության ներսում, ապա այլ բան կտեսնենք: Յածր խմբերի ծխերի կեսը 1888—1891 թվերին ուներ ձիերի ընդհանուր թվի 23,7%, նաև 1896—1900 թվերին ճիշտ նույնպիսի առկոս է: Ծխերի հինգերորդ մասը կազմող ամենից ունեւոր խումբն առաջին չըջանում ուներ ձիերի ամբողջ թվի 52,6%, իսկ յերկրորդում՝ 53,2%: Պարզ է, վոր խմբերի փոխհարաբերությունը գրեթե չի փոխվել: Գյուղացիությունն աղքատացել է. հարուստ խմբերն աղքատացել են. 1891 թվի ճշնաթամս իրեն դդացնել է տվել շատ լուրջ կերպով, սակայն սրանից գյուղական բուրժուազիայի հարաբերությունները քայքայվող գյուղացիության նկատմամբ չեն փոխվել և ըստ գործի եյության չեյին ել կարող փոխվել:

Այս հանդամանքը հաճախ աչքաթող են անում մարդիկ, վորոնք գյուղացիության կազմալուծման մասին հանձն են առնում դատել անշատ վերցրած վիճակագրական տվյալները հիմք ընդունելով: Ծիծաղելի կլիներ մտածել, վոր ձիերի բաշխման մասին յեղած առանձին տվյալները կարող են գեթ վորեւե բան բացատրել գյուղացիության կազմալուծման վերաբերյալ: Այդ բաշխումը դեւ բացարձակապես վոչինչ չի ապացուցում, յեթե այն չվերցնենք գյուղացիական տնտեսությանը վերաբերող տվյալների ամբողջ կապակցությամբ: Յեթե մենք քննելով այդ տվյալները սահմանել ենք, թե խմբերի միջև ինչն է ընդհանուր՝ հողի վարձակալելու ու վարձու տալու, բարեկալ գործիքների ու պարտացման, դատումի ու գնվող հողերի և բանվորների ու անասունի քանակի բաշխման գործում, յեթե մենք ապացուցել ենք, վոր յերեւոյթի այս բոլոր տարրեր կողմերն անբաժանելիորեն կապված են իրար հետ և իսկապես յերեւան են բերում տնտեսական հակադիր տիպերի՝ պրոլետարիատի ու գյուղական բուրժուազիայի առաջ գալը, յեթե մենք այս ամենը սահմանել ենք, և միայն այն չափով, ինչ չափով այս սահմանված է, մենք կարող ենք վերցնել առանձին տվյալներ, թեկուզ ձիերի բաշխման վերաբերյալ, վերել ամբողջ շարադրածը պատկերավորելու համար: Ընդհակառակը, յեթե մեզ մատնանշում են ձիերի քանակը պակասելու այս կամ այն դեպքը, յենթադրենք ունեւոր խմբում այս-ինչ ժամանակաշրջանում, ապա միայն այստեղից վորեւե ընդհանուր յեղրակացություն անելը՝ գյուղական բուրժուազիայի փոխհարաբերության մասին գյուղացիության ներսում և նրա մյուս խմբերի նկատմամբ՝ աղաղակող տխմարություն կլինի: Կապիտալիստական վոչ մի յերկրում, տնտեսության վոչ մի ճյուղում համաչափ դարգացում չկա և չի կարող լինել (չուկայի գերիշխանության ժամանակ)՝ կապիտալիզմը չի կարող այլ կերպ դարգանալ, քան թոփեքներով, դիդդաղներով, մերթ արագընթաց առաջ քայլելով, մերթ նախկին մակարդակից ժամանակավորապես ցած ընկնելով: Յեվ ուստական աղբարային ճշնաթամի և առաջիկա հեղաշրջման հարցում եյականը բոլորովին այն չե, թե հատկապես ինչ առտիճանի վրա յես գտնվում կապիտալիզմի դարգացումը կամ այս դարգացման տեմպն ինչպես է, այլ այն է, թե արդյոք այդ կապիտալիստական ճշնաթամն ու հեղաշրջումը կա՞, թե՞ վոչ, կատարվո՞ւմ է այս արդյոք գյուղացիությունը գյուղական բուրժուազիայի ու պրոլետարիատի վերածելու պայման-

ներում, թե՞ վուչ, բուրժուական են հանդիսանում՝ արդյոք համայնքի ներսում առանձին խմբերի հարաբերությունները, թե՞ վուչ: Այլ խոսքերով՝ Ռուսաստանի ագրարային հարցին վերաբերող յուրաքանչյուր ուսումնասիրության առաջին խնդիրը ագրարային հարաբերությունների դասակարգային ելույթունը բնութագրելու համար Հիմնական տվյալներ սահմանելն է հանդիսանում: Յեւ միայն դրանից հետո, յերբ պարզված է, թե դասակարգերի ու զարգացման ինչ ուղղության հետ մենք դորձ ունենք, կարող են խոսք լինել մասնավոր հարցերի, զարգացման թափի, ընդհանուր ուղղության այս կամ այն ձևափոխության մասին և այլն:

Ռուսաստանի հետևեցողության գյուղացիական տնտեսության մասին մարքսիստական հայացքների հիմքն այդ տնտեսության տիպը մանր-բուրժուական ճանաչելն է հանդիսանում: Յեւ մարքսիստական բանակի տնտեսագետների վեճերը տնտեսագետ-նարողներին հետ ամենից առաջ հենց այն մասին ելին գնում (և պիտի գնան, յեթե նկատի չէ առնվում տարաձայնությունները բուն ելույթյան պարզաբանումը), թե ճիշտ ու կիրառելի չէ արդյոք այսպիսի բնութագրումը: Այս հարցը լիակատար վերոշահիության մեջ չպարզված, վորեն ավելի կոնկրետ կամ գործնական հարցերում մի քայլ խի առաջ գնալ չի կարելի: Որինակ՝ ընկել ագրարային հարցի լուծման այս կամ այն ուղիները, վոր XIX դարի կողմից կտալված են XX դարին, միանգամայն անհուսալի ու չփոթ ձեռնարկում կլինեն, յեթե վոր նախապես պարզված չէ, թե ընդհանրապես ինչ ուղղության մեջ են ընթանում մեր ագրարային ելույթյան, ինչպիսի դասակարգեր կարող են շահել դեպքերի այս կամ այն ընթացքի ժամանակ և այլն:

Գյուղացիության կազմալուծման մասին վերելում բերված մանրամասն տվյալներն ագրարային հեղաշրջման մնացած բոլոր խնդիրների հենց այն հիմքն են պարզում, վորը հՀասկացած անկարելի չէ առաջ գնալ: Գյուղացիության զանազան խմբերի միջև յեղած փոխհարաբերությունների այն դուրսը, վոր մենք մանրամասնորեն ուսումնասիրեցինք Ռուսաստանի հակադիր ծայրերում, հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների հենց ելույթունն և ցույց տալիս մեզ համայնքի ներսում: Այս հարաբերություններն ակնառու կերպով ցույց են տալիս գյուղացիական տնտեսության մանր-բուրժուական բնույթը պատմական տվյալ պարագայում: Յերբ մարքսիստներն առում ելին, թե յերկրագործության մեջ մանր արտադրողը (նաղելային հողի կամ վո-

րեն ուրիշ հողի վրա յե նա տնտեսավարում, այդ միևնույն է), ապրանքային տնտեսության զարգացման ժամանակ անխուսափելիորեն մանր բուրժուա չէ հանդիսանում, այս դուրսը տարակուսանք եր առաջ բերում. առում ելին, վոր այս անապացուցելի չէ, շարուն կերպով փոխանցվում է մեր յուրահատուկ սոցիալականների վրա ոտար որինակները: Բայց տվյալները՝ խմբերի փոխհարաբերությունների մասին, հարուստ համայնքիների կողմից աղքատ համայնքիների ձեռքից վարձակալած հողերը խելու մասին, առաջինների կողմից բաժարակ վարձելու մասին, իսկ վերջինների վարձու բանվոր դառնալու մասին և այլն և այլն—այս բոլոր տվյալները հաստատում և անվիճելի յեն դարձնում մարքսիզմի թեորիական յեզրակացությունները: Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման ուղղության դործում համայնքի նշանակության մասին հարցը անվերապա վնդվում է այս տվյալներով, քանի վոր մեր տվյալները իսկական (և վուչ մտացածին) համայնքի հենց այս իսկական ուղղությունն էլ ցույց են տալիս: Չնայած նաղելային հողերի ամբողջ հավասարաբերությանը, չնայած վերաբաժանություններին և այլն, պարզվում է, վոր դուրսը վերաբաժանություններին իսկական տնտեսական զարգացման ուղղության համայնքիների իսկական տնտեսական զարգացման ուղղության հենց գյուղական բուրժուազիա առաջացնելն է և ամենից թյունը հենց գյուղական բուրժուազիա առաջացնելն է և ամենից լետարիատի շարքերը: Յեւ ստույգիսյան ագրարային քաղաքականությունը*, ինչպես ներքեում կտեսնենք, և տրուդովիկների պահանջած հողի աղքատացումը ընկած են զարգացման այս գծի վրա, չնայած վոր հասարակական զարգացման արագության,

* Յարական միևնույն Ստույգիների միջոցառումներն ուղղված ելին այն բանին, վորպեսզի ցարիզմի համար գյուղում ամուր հենարան ստեղծի՝ հանձին կուլակության: Այդ առթիվ «Համ. կ(բ)» պատմության համառոտ դաշնագրի» մեջ ասված է.

«1906 թ. նոյեմբերի 9-ին Ստույգիները հողային նոր որենք հրատարակեց գյուղացիներին համայնքից հանելու և խուտորներ կազմելու մասին: Ստույգիները հողային որենքով կործանվում էր հողի համայնական սոցիալորդում: Յուրաքանչյուր գյուղացու առաջարկվում էր վերցնել իր հողարածինը առանձնապես տիրապետելու համար, առանձնապես համայնքից: Գյուղացին կարող էր վաճառել իր հողարածինը, վոր առաջ նա իրավունք չուներ անհատաբար վաճառելու իր հողարածինը, վոր առաջ նա իրավունք չուներ անհատաբար վաճառելու իր հողարածինը, վոր առաջ նա իրավունք չուներ անհատաբար վաճառելու իր հողարածինը: Հասարակությունը պարտավոր էր համայնքից դուրս յեկող գյուղացիներին հող հատկացնել մի տեղում (խուտոր, ոտուր):»

Հարուստ գյուղացիները՝ կուլակները հնարավորություն ելին ստանում ընդմիջ սակավագուր գյուղացիներից եփան դնով գնելու նրանց հողը: Այդ որենքը հրատարակվելուց հետո միջանի տարվա ընթացքում մեկ միևնույն

իմանիշ վերցնել տալիստանի ցանքարի, բանջարանոցայանի, ծխախոտագործի, «կաթի ֆերմերի» (յեթե գործածենք անգլիական արտահայտություն) համար և այլն:

Փոխանակության և առևտրի մուտք գործելը յերկրագործության մեջ առաջ է բերում նրա մասնագիտացումը, և այդ մասնագիտացումը շարունակ աճում է: Տնտեսության միևնույն ցուցանիշները (որինակ՝ ձիերի թիվը) առևտրային յերկրագործության զանազան շրջաններում տարբեր նշանակություն են ստանում: Յենթամայրաքաղաքային վայրերի ձիագլուրկ գյուղացիների մեջ, որինակ, կան խոշոր տնտեսատերեր, վորոնք ունեն, ընդունենք, կաթնատու անասուն, մեծ շրջանառություն են կատարում, վարձու բանվորներ են պահում: Իհարկե, ձիագլուրկների և մեկ ձի ունեցողների ընդհանուր զանգվածի մեջ նման ֆերմաների թիվը միանգամայն չնչին է, բայց յեթե մենք պիտի վերցնենք ամբողջ յերկիրն ընդգրկող համախառն տվյալներ, ապա չենք կարող հաշվի առնել կապիտալիզմի առանձին տեսակը յերկրագործության մեջ:

Այս հանգամանքի վրա հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել: Այս տնտեսելով, չի կարելի ճիշտ պատկերացում կազմել կապիտալիզմի զարգացման մասին յերկրագործության մեջ և հեշտությամբ կարելի չէ ընկնել պարզեցման սխալանքի մեջ: Յերկրագործության իսկական առանձնահատկությունները հաշվի առնելով միայն կարելի չէ ընդգրկել պրոցեսի ամբողջ բարդությունը: Յերբ ասում են, թե իր առանձնահատկությունների չնորհիվ յերկրագործությունը կապիտալիստական զարգացման որենքներին չի յենթարկվում, ապա այս միանգամայն սխալ է: Յերկրագործության առանձնահատկությունները ձգձգում են յերկրագործության յենթարկումը շուկային, այս այդպես է, բայց և այնպես ամեն տեղ ու բոլոր յերկրներում առևտրային յերկրագործության անման պրոցեսն անդիմադրելի ընթացք ունի: Իայց առևտրային յերկրագործության այս առաջացման ձևերն իսկապես յուրատեսակ են և ուսումնասիրության առանձին մեթոդներ են պահանջում:

Մեր ասածը պարզելու համար ակնառու որինակներ վերցնենք առևտրային յերկրագործության զանազան շրջաններից Ռուսաստանում: Առևտրային հատիկային տնտեսության շրջանում (Նորառուսիա—Անդրվոլգա) հացահատիկների հավաքի չափաքանց բուռն աճում ենք տեսնում. 1864—1866 թվերին այս նա-

հանդները կենտրոնական—սեահողային նահանգները հետ եյին, բնակչության չնչին միայն 2,1 չետվերտ մաքուր հավաք ունեյին. 1883—1887 թվերին այս նահանգները կենտրոնից առաջ եյին և չնչին 3,4 չետվերտ մաքուր հավաք ունեյին: Յանքների ընդարձակում—հա թե ինչն է ամենից ավելի բնորոշ այս շրջանի համար հետոեֆորմյան ժամանակաշրջանում: Հողի մշակությունն այստեղ շատ հաճախ միանգամայն պրիմիտիվ է. ամբողջ ուշագրությունն ուղղված է կարելույն չափ ավելի մեծ տարածություն վարելու կողմը բացառապես: XIX դարի յերկրորդ կեսին այստեղ կազմվել են ձեռնարկություններ՝ նման ամերիկյան «ցորենի գործարաններին»: Յանքների մեծությամբ (վոր բարձր խմբերի գյուղացիների մոտ մինչև 271 դես. է հասնում ծխին) լիովին կարելի չէ դատել տնտեսության ծավալի ու տիպի մասին: Մյուս շրջանում՝ արդյունաբերականում և մասնավորապես յենթամայրաքաղաքայինում՝ ցանքների նմանորինակ ընդարձակման մասին խոսք անգամ լինել չի կարող: Վոչ թե առևտրային հատիկային, այլ առևտրային անասնապահական տնտեսությունն է առանձնապես բնորոշ հանդիսանում այստեղ: Մշակվող հողի դեռյատիւնների կամ բանող ձիերի թվով այստեղ արդեն չի կարելի ձիշտ պատկերացում ունենալ տնտեսության մասին: Շատ ավելի պիտանի չափանիշ հանդիսանում է կովերի թիվը (կաթնատնտեսություն): Խոշոր տնտեսության առաջադիմության հատկանիշն այստեղ վոչ թե ցանքների ընդարձակումը, այլ ցանքափոխության բարելավումն ու խոտացանությունն են հանդիսանում: Շատ ձի ունեցող ծխերն ավելի քիչ են. կարող է պատահել, վոր ձիերի թվի պակասելն անգամ տնտեսության առաջադիմությունն է ցույց տալիս յերբմին: Սրա հանդեպ այստեղի գյուղացիները կովերով ավելի հարուստ են, քան մնացած Ռուսաստանում: Պեն Բլադովեչենսկին զեմստվային վիճակագրության ամփոփումների հիման վրա ծխին միջին թվով հաշվում է 1,2—ական կով. Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Տվերի և Սմոլենսկի նահանգների 18 զավառում ունենք 1,6—ական կով, իսկ միայն Պետերբուրգի նահանգում՝ 1,8—ական կով ծխին: Յեով առևտրական կապիտալը և արտադրության մեջ ներդրվող կապիտալը դեռազանցապես անասնապահական արտադրանքի ուղղությամբ են գործում այստեղ: Յեկամտի չափն ամենից ավելի կիսու կովերի թվից է կախված: Կազմվում են «կաթնատնտեսական ֆերմաներ»: Զարգանում է յերկրագործական բանվորների վարձումն ունևոր

գյուղացիների կողմից. մենք արդեն նշել ենք, վոր ուժասպառ կենտրոնից յերկրագործական աշխատանքների համար դեպի ար-
դյունաբերական նահանգներն են գալիս: Մի խոսքով՝ հասարա-
կական-տնտեսական միեկնույն հարաբերություններն այստեղ
յերևան են գալիս բոլորովին բայլ ձևով, զուտ-յերկրագործակա-
նին վոչ նման հողամշակույթային պայմաններում:

Իսկ յեթե հատուկ մշակույթները, որինակ, ծխախոտագոր-
ծությունը, կամ յերկրագործությունը վերցնենք արտադրանքի
տեխնիկական մշակույթյան հետ միացած (ոգեհանության և
ճախնդեղ-շաքարային, յուղագործական, գետնախնձոր-ոսլային
և այլ արտադրություններ), ապա այստեղ ձեռնարկողական հա-
րաբերությունների արտահայտման ձևերը նման չեն լինի՝ վոչ
նրանց, վոր գոյություն ունեն առևտրային հատկության տնտե-
սություն ժամանակ, և վոչ ել նրանց, վորոնք կազմվում են
առևտրային անասնապահություն ժամանակ: Այստեղ չափանիշ
պետք է վերցնել կամ հատուկ ցանքերի քանակը, կամ արտա-
դրանքի տեխնիկական մշակման այն ձեռնարկության չափը, վո-
րը կապված է տվյալ տնտեսության հետ:

Յերկրագործության համախառն վիճակագրությունը, վորը
միայն տարածություն չափի կամ միայն անասունի քանակի հետ
գործ ունի, ձևերի այս ամբողջ բաղադրանությունը հաշվի չի առ-
նում, և այդ իսկ պատճառով շատ անգամ միայն նման վիճա-
կագրության տեղեկանքի վրա հիմնված յեղրակացությունները
սխալ են դուրս գալիս: Առևտրային յերկրագործության աճումը
շատ ավելի արագ է ընթանում, փոխանակության աղբյուրությունն
ավելի լայն է տարածվում, կապիտալը կերպարանափոխում է
գյուղատնտեսությունը շատ ավելի խորը, քան կարելի չէ մտածել
ընդհանուր, համախառն թվերի և վերացական միջինի վրա
հիմնված:

VII

Այժմ ամփոփենք վերևում չարագրածն ագրարային հարցի ու
ագրարային ճգնաժամի եյության մասին Ռուսաստանում XIX
դարի վերջին:

Վո՞րն է այս ճգնաժամի եյությունը: «Муниципализация
или раздел в собственность» (Вильна, 1907 г.) բրոշյուրի մեջ
Մ. Շանինը պնդում է, վոր մեր յերկրագործական ճգնաժամը
հողամշակույթային ճգնաժամ է, վոր նրա ամենից խոր արմատ-
ները Ռուսաստանում անասնաճան ցածր աստիճանի վրա գտնվող

յերկրագործական տեխնիկայի բարձրացման անհրաժեշտությունն
է, դաշտավարության բարձր փաստաներին անցնելու անհրա-
ժեշտությունը և այլն:

Այս կարծիքը ճիշտ չէ, վորովհետև այն չափազանց վերա-
ցական է: Բարձր տեխնիկայի անցնելու անհրաժեշտությունը
կասկածից դուրս է, բայց նախ այդ անցումն իրապես կատարվել
է Ռուսաստանում 1861 թվից հետո: Վորքան ել դանդաղ է առա-
ջադիմությունը, բայց միանգամայն անսկիզբի չէ, վոր թե կալ-
վածատիրական և թե գյուղացիական տնտեսությունը հանձնա
ունենոր փոքրամասնություն անցնում է յին խոտացանություն, բա-
րեյալված գործիքներ բանեցնելուն, հողի ավելի սխտեմատիկ ու
խնամքոտ պարարտացման և այլն: Յեւ քանի վոր յերկրագոր-
ծական տեխնիկայի այս դանդաղ առաջադիմությունն ընդհանուր
պրոցես է, վոր սկսված է 1861 թվից, ապա ակներև է, վոր այն
ցույց տալը դեռ բավական չէ բացատրելու համար յերկրագոր-
ծական ճգնաժամի ամենքի կողմից ճանաչված սրումը XIX դարի
վերջին: Յերկրորդ՝ ագրարային հարցի «լուծման»՝ կյանքում
նշված յերկու ձևերը, և՛ նրա ստորիայինյան լուծումը վերևից՝
կալվածատիրական հողատիրությունը պահպանելու, համայնքը
վերջնականապես խորտակելու, կուլակների կողմից համայնքը
կողոպտելու միջոցով, — և՛ գյուղացիական (տրուգովիկյան) լու-
ծումը և՛ վերինից կալվածատիրական հողատիրությունը խորտա-
կելու և ամբողջ հողն աղբյուրացնելու միջոցով, — այս յերկու լու-
ծումն ել յուրատեսակ կերպով դուրսացնում են անցումը դեպի
բարձր տեխնիկա, ընթանում են հողամշակույթային առաջադի-
մություն գծով: Միայն մեկ լուծումն այս առաջադիմությունը
հիմնում է գյուղացիական չքավորությանը յերկրագործություն-
նից դուրս մղելու պրոցեսի արագացման վրա, մյուսը՝ ճորտա-
տիրական լատիֆունդիաները վոչնչացնելու միջոցով՝ աշխա-
տավճարումների դուրսմղման պրոցեսի արագացման վրա: Ան-
կասկածելի իրողություն է, վոր գյուղացիական չքավորությունն
իր հողերի վրա չափազանց վատ է «տնտեսավարում»: Ուրեմն
կասկածից դուրս է, վոր յեթե նրա հողերը մի խումբ ունենոր
գյուղացիության հեղեղին ու կողոպուտին հանձնվեն, ապա հո-
ղամշակույթը կբարձրանա: Մակայն ճիշտ նույնպիսի իրողու-
թյուն է նաև այն, վոր աշխատավճարումների ու ստրկացման
միջոցով շահագործվող կալվածատիրական հողերը ևս չափա-
զանց վատ՝ նաղելային հողերից ավելի վատ են մշակվում (հի-

չեցեք վերևում բերված տվյալները՝ 1 դես. բաժնեհոդի բերքը 54 փութ ե, տնտեսավարականը՝ 66 փ., կիսորար մշակությանը՝ 50 փ. և գյուղացիների տարով փորձագիշեր՝ 45 փութ)։ Կալվածատիրական տնտեսության աշխատավճարային սխառմը յերկրագործության անասնի հետամնաց յեղանակների պահպանությունն է, բարբարոսության համբարձացումն է թե մշակութի մեջ և թե ամբողջ հասարակական կյանքում։ Կասկածից դուրս է, ուրեմն, վոր յեթե աշխատավճարումներն արմատախիլ արվեն, այսինքն՝ կալվածատիրական ամբողջ հողատիրությունն իսպառ (ընդլուրտա՝ առանց փրկագնի) վոչնչացվի, ապա հողամշակութիւնը կբարձրանա։

Հետևաբար ագրարային հարցի ու ագրարային ճշնաթամի ելությունն այն չէ, վորպեսզի հողամշակութի բարձրացման արգելքները վերացվեն, այլ այն է, թե ի՞նչ ձևով վերացվի այդ արգելքը, վոր դասակարգը և ի՞նչ մեթոդներով անցկացնի այդ վերացումը։ Իսկ յերկրի արտադրողական ուժերի զարգացման արգելքների վերացումն անպայման անհրաժեշտ է բառի վոչ մի՝ այն սուբյեկտիվ իմաստով, այլև որբեկտիվ, այսինքն՝ այդ վերացումն անխուսափելի չէ, և վոչ մի ուժ չի կարող կանխել այն։

Մ. Շանինի սխալն այն է, վոր անում են նաև ուրիշ շատ գրողներ ագրարային հարցի վերաբերմամբ, վոր նա յերկրագործական տեխնիկայի բարձրացման անհրաժեշտության մատին ճիշտ դրությունը վերցրել է խիստ վերացական կերպով, առանց հաշվի առնելու ռուսական յերկրագործության ճորտատիրական ու կապիտալիստական գծերի հյուսման յուրատեսակ գծերը։ Ռուսական գյուղատնտեսության արտադրողական ուժերի զարգացման գլխավոր ու հիմնական արգելքը ճորտատիրական մնացորդներն են, այսինքն՝ ամենից առաջ աշխատավճարումներն ու ստորկացումը, ապա ճորտատիրական հարկերը, գյուղացու անիրավահասարությունը, նրա նվաստացումը բարձր դասերի հանդեպ և այլն և այլն։ ճորտատիրության այս մնացորդների վերացումը վաղուց տնտեսական անհրաժեշտություն է դարձել, և XIX դարի վերջին յերկրագործության ճշնաթամն անսահման ուժգնությամբ սրվեց հենց այն պատճառով, վոր միջնադարականությունից Ռուսաստանի ազատվելու պրոցեսը չափազանց ուշացավ, վոր աշխատավճարումներն ու ստորկացումը չափազանց յերկար «ապրեցին»։ 1861 թվից հետո նրանք կենսագրկվում եյին այնպիսի դանդաղությամբ, վոր ճորտատիրությունից արագորեն

մաքրվելու համար նոր որդանիզմը բռնի միջոցների սրահանջն զղաց։

Վորն է ռուսական յերկրագործության տնտեսական այս նոր որդանիզմը։ Նախորդ գլխում մենք աշխատեցինք առանձին մասնաբաժնեությամբ ցույց տալ այս, վորովհետև այս առթիվ առանձնապես սխալ պատկերացումն ունեն լիբերալ-նարոդնիկական բանակի տնտեսագետները։ Նոր տնտեսական որդանիզմը, վորը մեզ մոտ դուրս է գալիս ճորտատիրական կեղևից, առետրային յերկրագործությունն ու կապիտալիզմն են։ Կալվածատիրական տնտեսության տնտեսավարությունը, վորչափով վոր այն չի տարվում աշխատավճարումների միջոցով ու նադելային գյուղացիների ստրկացմամբ, լիակատար պարզությամբ կապիտալիստական գծեր է ցուցաբերում։ Գյուղացիական տնտեսության տնտեսավարությունը, վորչափով վոր մենք կարողանում ենք թափանցել համայնքի ներսը և տեսնել, թե ինչ է կատարվում՝ կյանքում՝ հակառակ նադելային հողատիրության պաշտոնական համասարարության, միշտ և ամենուրեք նույնպես զուտկապիտալիստական գծեր է ցուցաբերում։ Չնայած բոլոր արգելքներին՝ առետրային յերկրագործությունը Ռուսաստանում անընդհատ աճում է և այս առետրային յերկրագործությունն անխուսափելիորեն կապիտալիստական է դառնում, թեև այդ դառնալու ձևերը բազմազան են և առանձին չըջաններում ձևափոխվում են։

Ինչո՞ւմն է կայանալու միջնադարյան կեղևի այն բռնի վերացումը, վորը տնտեսական նոր որդանիզմի հետագա ազատ դարդացման համար անհրաժեշտություն է դարձել։ Միջնադարյան հողատիրության վերացման մեջ է կայանում այն։ Մինչև այժմ Ռուսաստանում միջնադարյան է հանդիսանում և կալվածատիրական հողատիրությունը և զգալի մասով նաև գյուղացիականը։ Մենք ահռանք, թե ինչպես տնտեսական նոր պայմանները խորտակում են հողատիրության այդ միջնադարյան չըջանակներն ու պատվարները, հարկադրելով չքավոր գյուղացուն վարձակալության տալու իր ամանդական հողաբաժինը, հարկադրելով ունեվոր գյուղացուն կաղմակերպելու համեմատաբար խոշոր իր տնտեսությունը զանազան հողակտորներից՝ և՛ բաժնային, և՛ դնովի, և՛ կալվածատիրոջից վարձակալած հողերից։ Կալվածատիրական հողերի բաժանումը ևս աշխատավճարային մշակության, գյուղացիական տարեկան վարձակալության և տնտեսավարական

ցանքսի համար, ցույց ե տալիս, վոր տնտեսութեան նոր սխա-
տեմները կառուցվում են հին, միջնադարյան հողատիրութեան
չրջանակներէից դուրս:

Այդ հողատիրութեանը կարելի չէ վոնչնացնել միանգամից,
վնասահանքներն խզելով անցյալի հետ: Այսպիսի միջոց ե հանդի-
սանում հողի ազդայնացումը, վորը ե ավելի կամ պակաս հետե-
ղականութեամբ պահանջում եյին գյուղացիութեան բոլոր ներկա-
յացուցիչները 1905—1907 թվերի շրջանում: Հողի մասնավոր սե-
փականատիրութեան վոնչնացումն ամենեւին չի փոխում առևտրա-
յին ու կապիտալիստական հողատիրութեան բուրժուական հիմ-
քերը: Ձկա ավելի սխալ կարծիք, քան այն, վոր իբր թե հողի
ազդայնացումը վորեւե ընդհանուր բան ունի սոցիալիզմի կամ
նույնիսկ հողոգտադործութեան համասարարութեան հետ: Ինչ
վերաբերում ե սոցիալիզմին, ասպա հայտնի չէ, վոր նա ապրան-
քային տնտեսութեան վոնչնացումն ե: Իսկ ազդայնացումը հողը
պետութեան սեփականութեան դարձնելն ե, ե այսպիսի դարձու-
մը բոլորովին չի գիւղում մասնավոր տնտեսութեանը հողի վրա:
Արդէոք հողը սեփականութեանը կամ ամբողջ յերկրի, ամբողջ
ժողովրդի «կարողութեանը» կլինի, դրանից չի փոխվում տնտե-
սութեան սխալները հողի վրա ճիշտ այնպես, ինչպես ե չի փոխ-
վում ունեւոր գեղացու տնտեսութեան (կապիտալիստական) սխա-
տեմն այն բանից, թե արդէոք նա հողը գնում ե «ընդմիջ»¹, ար-
դէոք վարձակալում ե կալվածատիրական կամ պետական հող,
արդէոք «համարում ե» ընկած, չունեւոր գյուղացիների հողա-
բաժինները: Դրանի վոր փոխանակութեանը մնում ե, սոցիալիզմի
մասին խոսելը ծիծաղելի չէ: Իսկ յերկրագործական արտադրան-
քի ե արտադրութեան միջոցների փոխանակութեանը հողատի-
րութեան ձևերից բոլորովին կախում չունի (փակագծի մեջ նկա-
տեմ, վոր յէս այստեղ ներկայացնում եմ ազդայնացման միայն
տնտեսական նշանակութեանը ե չեմ պաշտպանում այն վորպես
ծրագիր. այսպիսի պաշտպանութեան յէս արեւ եմ վերելում հի-
շատակված աշխատութեան մեջ)*:

Ինչ վերաբերում ե համասարարութեան, ասպա մենք արդեն
ցույց ենք տվել վերելում, թե այն ինչպես ե կիրառվում իրակա-
նում՝ բաժնեհողերի բաշխման ժամանակ: Մենք տեսանք, վոր
համայնքի ներսում բաժնեհողերը բաշխվում են բավականաչափ
համասար կերպով, թեթեւ չափով միայն շեղվելով դեպի հա-

րուստները: Սակայն այս համասարարութեանից վերջիվերջո չա-
քիչ բան ե մնում՝ չբաշխութեան կողմից հողը վարձակալութեան
տրվելու ե հարուստների կողմից վարձակալութեանը կենտրո-
նացնելու հետեանքով: Պարզ ե, վոր հողատիրութեան վոնչ մի
համասարարութեան ուժ չունի վերացնելու իրական հողոգտա-
դործութեան անհամասարարութեանը, քանի գույքային տարբերու-
թեան կա տնտեսատերերի միջև ե քանի գոյութեան ունի այդ
տարբերութեանները սրող փոխանակութեան սխալները:

Ազդայնացման տնտեսական նշանակութեանը բոլորովին այն
չէ, վոր միշտ ե ամենուրեք վորոնում են: Նրա նշանակութեանը
վոնչ թե բուրժուական հարաբերութեաններին դեմ պայքարելու,
այլ ճորտատիրական հարաբերութեաններին դեմ պայքարելու մեջ
ե կայանում (ազդայնացումը, ինչպես վաղուց ցույց ե տվել
Մարքսը, ամենից հետեողական բուրժուական միջոց ե): Միջ-
նադարյան հողատիրութեան խաղաղեցումը դանդաղեց-
նում ե տնտեսական դարձացումը, դասային շրջանակները խան-
գարում են առևտրական շրջանառութեանը, հին հողատիրութեան
ե նոր տնտեսութեան անհամապատասխանութեանն ստեղծում ե
սուր հակասութեաններ. կալվածատերերը լատիֆունդիաներին
չնորհիմ յերկրացնում են աշխատավճարումների գոյութեանը,
գյուղացիները վիակված են վոնց վոր գետնոյի* մեջ, բաժնային
հողատիրութեան մեջ, վորի շրջանակները կյանքն ամեն քայլս
փոխում խորտակում ե: Ազդայնացումն իսպառ սրբում ե միջնա-
դարյան բոլոր հարաբերութեանները յերկրագործութեան միջից,
խորտակում ե արհեստական բոլոր պատվարները հողի վրա, հո-
ղը դարձնում ե իսկապես ազատ—ո՛ւմ համար. յուրաքանչյո՛ւր
քաղաքացու համար: Բոլորովին վոնչ: Ձիպուրիկ գյուղացիներին
(այսինքն՝ 31/4 միլիոն ծխի) ազատութեանն, ինչպես տեսանք,
նազեկային հողերը հանձնելու մեջ ե կայանում: Հողն ազատ ե
դառնում տնտեսատիրոջ համար, նրա համար, ով իսկապես
ուզում ե ե կարող ե այնպես մշակել հողը, ինչպես այն պահան-
ջում են տնտեսութեան արդի պայմաններն ընդհանրապես ե հա-

* Գետնոյի — հատուկ, քաղաքի մնացած բնակչութեանից առանձնացած
թաղամասեր եյին, վորոնց մեջ միայն իրավունք ունեյին ապրելու հրեաները:
Գետնոյի գոյութեան ունեյին Յելրոպայի շատ քաղաքներում միջին դա-
րերում: Հրեաներին հատկացվում եյին ամենից նեղ, մութ, կեղտոտ թա-
ղամասերը: Գետնոյի սահմաններից դուրս հրեաները կարող եյին բնակվել
միայն իշխանութեանների թույլտվութեամբ: Խմբ.:

* СЛ. Сочинения, 4. XI, էջ 389—415: Խմբ.:

մաշխարհային շուկայինը մասնավորապես: Ազգայնացումը կշտապեցներ ճորտատիրութեան մահը, դուտ-բուրժուական Ֆերմերութեան զարգացումը՝ ամեն տեսակի միջնադարյան խլամից ազատ հողի վրա: Ահա ազգայնացման իսկական պատմական նշանակութիւնը Ռուսաստանում, ինչպես վոր այն առաջացել է XIX դարի վերջին:

Ինչ վերաբերում է հողատիրութիւնը կապիտալիզմի համար մաքրելու մյուս՝ որչեղտիւթորեն վոչ անհնարին ուղուն, ինչպես տեսանք, վոր հարուստների կողմից համայնքն արագորեն կողոպտելու և ունեւոր դյուղացիութեան մոտ հողի մասնավոր սեփականութիւնն ամրապնդելու մեջ է կայանում այն: Այս դեպքում աշխատավճարումներն ու ստրկացման գլխավոր աղբյուրն անձեռնմխելի յէ մնում, կալվածատիրական լատիֆունդիաները մնում են: Պարզ է, վոր կապիտալիզմի համար ուղիներ մաքրելու այսպիսի յեղանակն առաջինից անչափ ավելի քիչ չափով և ապահովում արտադրողական ուժերի զարգացումը: Վաճիկ վոր պահպանվում են լատիֆունդիաները, անխուսափելի յէ և ստրկացած դյուղացու, կիսարուծի, միամյա մանր վարձակալութեան, դյուղացիական ինվենտարով «կալվածատիրական» հողերի մշակութեան պահպանումը, այսինքն՝ պահպանումն ամենից հետամնաց մշակույթի և ասիական բարբարոսութեան և այն ամենի, վոր դյուղական նահապետական կենցաղ է կոչվում:

Չարդացող բուրժուական Ռուսաստանի ագրարային հարցի «լուծման» իմ կողմից նշված յերկու յեղանակը համապատասխանում է կապիտալիզմի զարգացման յերկու ուղիներին յերկրագործութեան մեջ: Յես այդ ուղիներն անվանում եմ պրուսական և ամերիկական: Առաջինը բնութագրվում է նրանով, վոր հողատիրութեան միջնադարյան հարաբերութիւնները մեկ անդամից լուծարքի չեն յենթարկվում, այլ դանդաղորեն հարմարվում են կապիտալիզմին, վորը յերկար ժամանակ ուժի մեջ է պահում կիսաֆեոդալական գծերը: Պրուսական կալվածատիրական հողատիրութիւնը բուրժուական հեղափոխութեամբ չի ջախջախվել, այլ մնացել է անխառն և հիմք է դարձել «յունկերական» տնտեսութեան, վորն իր հիմքում կապիտալիստական է, սակայն չի կարող կառավարվել առանց դյուղական բնակչութեան վորոշ կախումի, ինչպես *Cesindeordnung*¹ և այլն: Սրանով ամրապնդ-

* «*Gesindeordnung*» — կանոնադրութիւն է ծառայի, չելյադի մասին, վոր այն ժամանակ (1908 թ.) պահպանել էր ճորտատիրութեան իրավունքի

վել է յունկերների սոցիալական և քաղաքական տիրապետութիւնը յերկար տասնամյակներով՝ 1848 թվից հետո, և դերմանական յերկրագործութեան արտադրողական ուժերի զարգացումն ընթանում էր անհամեմատ ավելի դանդաղ, քան Ամերիկայում: Այնտեղ, ընդհակառակը, կապիտալիստական յերկրագործութեանը հիմք ծառայեց վոչ թե խոշոր կալվածատերերի հին ստրկատիրական տնտեսութիւնը (քաղաքացիական պատերազմը ջախջախեց ստրկատիրական տնտեսութիւնները), այլ ազատ Ֆերմերի ազատ տնտեսութիւնն ազատ հողի վրա, ազատ՝ մի կողմից բոլոր միջնադարյան կապանքներից, ճորտատիրութիւնից ու ֆեոդալիզմից, իսկ մյուս կողմից՝ նաև հողի մասնավոր սեփականութեան կապանքներից: Ամերիկայում հողերը բաժանվում էին նրա հսկայական հողային պահեստից նոմինալ վճարով, և այնպիսի այժմ հողի մասնավոր սեփականութիւնը զարգացավ միայն նոր, լիովին կապիտալիստական հիմունքով:

Կապիտալիստական զարգացման այս յերկու ուղիները Ռուսաստանում միանշամայն պարզ գծադրվեցին 1861 թվից հետո: Կալվածատիրական տնտեսութեան առաջադիմութիւնն անկասկածելի յէ, ըստվորում այս առաջադիմութեան դանդաղութիւնը պատահական չէ, այլ անխուսափելի յէ, քանի պահպանվում են ճորտատիրութեան մնացորդները: Անկասկածելի յէ նույնպես, վոր ինչքան ազատ է դյուղացիութիւնը, նույնքան քիչ ճնշում ունեն նրա վրա ճորտատիրական իրավունքի մնացորդները (որինակ՝ հարավում բարենպաստ այս բոլոր պայմանները կան)՝ վերջապես, ինչքան դյուղացիութիւնն ընդհանուր առմամբ լավ է ապահովված հողով, այնքան ավելի ուժեղ է դյուղացիութեան կալվալուծումը, այնքան ավելի արագ է ընթանում դյուղական ձեռնարկող-ֆերմերների դասակարգի կազմվելը: Յերկրի հետագա զարգացման վորջ խնդիրն այն է, թե զարգացման այդ ուղիներից վորը վերջնականապես կդերազանցի մյուսին և սրա համեմատ՝ վոր դասակարգը կկիրառի անհրաժեշտ ու անխուսափելի կերպարանափոխութիւնը, հին բարին-հողատերն արդյոք թե ազատ դյուղացի ֆերմերը:

Մեզ մոտ հաճախ մտածում են, վոր հողի ազգայնացումը

չառ գծեր: Որինակ, նրա պարագրաֆներից մեկն ստում էր. «Մասնա պարտավոր է համերբութեամբ կրել իրեն արվող բանավոր նկատողութիւնները և իրավունք չունի վերավորանքի մասին մտածել, յեթե անգամ պարուն այդ գործադրելու ժամանակ թույլ է տվել խիստ արտահայտութիւններ»: Խմբ.:

նշանակում է հողի բացարկում առևտրական շրջանառությունից: Անպայման այս տեսակետի վրա յեն կանգնած առաջավոր դյուղացիների մեծամասնությունն ու դյուղացիություն ինքնուրույնը: Բայց նման կարծիքն արժատապես սխալ է: Ուղղակի սրա հակառակն է: Հողի մասնավոր սեփականությունն արգելք է հանդիսանում կապիտալի ազատ կիրառմանը հողի նկատմամբ: Այս պատճառով հողը պետությունից ազատ վարձակալելու ժամանակ (բուրժուական հասարակության մեջ հողի ազդայնացումը հենց այս իմաստն ունի) հողն ավելի ուժեղ կերպով է ներգրավվում առևտրական շրջանառության մեջ, քան հողի մասնավոր սեփականության տիրապետության ժամանակ: Կապիտալի ազատ կիրառումը հողի նկատմամբ, մրցության ազատությունը յերկրագործության մեջ շատ ավելի մեծ է ազատ վարձակալության, քան մասնավոր սեփականության ժամանակ: Հողի ազդայնացումն այսպես ասած լենդլորդիզմ է առանց լենդլորդի: Իսկ թե ինչ է նշանակում լենդլորդիզմ յերկրագործության կապիտալիստական զարգացման գործում, այդ մասին յերեկելի խորությամբ դատում է Մարքսը «Հավելյալ արժեքի թեորիաներում»: Յեն նրա դատողությունները բերել եմ ազբարային ծրագրի մասին վերելում հիշատակված աշխատության մեջ, բայց հարցի կարևորությունը նկատի առնելով, թույլ եմ տալիս ինձ մի անգամ ևս կրկնելու այն այստեղ*:

Ռիկարդոյի** ռենտայի թեորիայի պատմական պայմաններին նվիրված պարագրաֆում («Theorien über den Mehrwerth», II Band, 2 Thoil Stuttgart 1905, S. 6—7)*** Մարքսն ասում է, վոր Ռիկարդոն և Անդերսոնը «յենում են մի հայացքից, վորը մայր ցամաքում շատ տարրերնակ է թվում»: Այսինքն՝ նրանք յենթադրում են, վոր «բոլորովին գոյություն չունի հողային սեփականություն, վորպես արգելք կապիտալի վորեւէ կիրառմանը հողի նկատմամբ»: Առաջին հայացքից այս հակասություն է, վորովհետեւ հենց Անդլիայում առանձնապես լրիվ պահպանված է համարվում ֆեոդալական հողային սեփականությունը: Բայց Մարքսը բացատրում է, վոր հենց Անդլիայում կապիտալն «այնպես շատ լինա կերպով եր հաշիվ տեսնում տրադիցիոն յերկրագործական

կարգերի հետ, ինչպես և վոչ մի տեղ աշխարհում»: Այս տեսակետից Անդլիան «ամենից հեղափոխական յերկիրն է աշխարհում»: «Պատմականորեն ժառանգած բոլոր կարգերն այնտեղ, վորտեղ նրանք հակասում էյին կապիտալիստական արտադրության պայմաններին յերկրագործության մեջ կամ անհամապատասխան էյին այդ պայմաններին, անխնայորեն մաքրվեցին. վոչ միայն փոխվել է դյուղական շեների տեղադրությունը, այլ մաքրվել են հենց այդ շեները. վոչ միայն մաքրվել են բնակարաններն ու դյուղատնտեսական բնակչության բնակավայրերը, այլև ինքն այդ բնակչությունը. վոչ միայն մաքրվել են տնտեսության հնագույն կենտրոնները, այլև ինքն այդ տնտեսությունը: Գերմանացիների մոտ, չարունակում է Մարքսը, տնտեսական կարգ ու կանոնները վորոշվեցին համայնական հողերի ավանդական հարաբերություններով (Feldmarken), տնտեսական կենտրոնների տեղադրությամբ, ժողովրդի կուտակման հայտնի վայրերով: Անդլիացիների մոտ յերկրագործության պատմական կարգ ու կանոններն աստիճանաբար ստեղծվեցին կապիտալիզմի կողմից XV դարից սկսած: Անդլիական «clearing of estates» («հողերի մաքրում») տեխնիկական արտահայտությունը մայր ցամաքի վոչ մի յերկրում չի պատահում: Իսկ ի՞նչ է նշանակում այս clearing of estates: Այս նշանակում է, վոր բոլորովին հաշիվ չեյին առնում վոչ նստակյաց բնակչությանը՝ նրանց հեռացնում էյին, վոչ գոյություն ունեցող դյուղերը՝ նրանց հողին էյին հավասարեցնում, վոչ տնտեսական կառուցվածքները՝ նրանց տալիս էյին քանդելու, վոչ դյուղատնտեսության տվյալ ձևերը՝ նրանց փոխում էյին մեկ հարվածով, որինակ՝ վարելահողն անասունի համար արոտ դարձնելով, մի խոսքով՝ արտադրության բոլոր պայմանները չեյին ընդունում այն ձևով, վոր գոյություն ունեյին ըստ տրադիցիայի, այլ պատմականորեն ստեղծում էյին այդ պայմաններն այնպիսի ձևով, վորպեսզի նրանք յուրաքանչյուր տվյալ դեպքում համապատասխանեյին կապիտալի ամենից ձեռնտու գործադրության պահանջներին: Այսչափով, ուրեմն, իսկապես հողի սեփականություն գոյություն չունի, վորովհետեւ այս սեփականությունը կապիտալին—ֆեոդերին—ընձեռում է ազատորեն տնտեսավարել բացառապես դրամական յեկամուտով շահագրգռված: «Պոմերանիայի վորեւէ կարվածատեր» (Մարքսը նկատի ունի Ռոդերիստուսին*, վորի ռենտայի թեորիան փայլուն կերպով ու ման-

* Տե՛ս Сочинения, 4. II, էջ 373—375: Խմբ.:

** Ռիկարդո Գալիդ (1772—1823)—անգլիական նշանավոր տնտեսագետ, բուրժուական կլասիկ քաղաքատնտեսության հիմնադիրներից մեկն է: Խմբ.:

*** —«Հավելյալ արժեքի թեորիան», II գիրք, 2-րդ մաս, Շտուտգարդ, 1905 թիվ, էջ 6—7: Խմբ.:

* Ռոդերիստուս—Յագեցով Կ. (1805 — 1875) — գերմանական տնտեսագետ, բուրժուական կլասիկ քաղաքատնտեսության կողմնակից: Խմբ.:

ըամասնորեն հերքում է նա տվյալ յերկի մեջ), «վորի գլխում միայն և կա՝ պապենական համայնական հողեր, տնտեսության կենտրոններ, հողատիրության կոլեգիա և այլն, կարող է սարսափահար ձեռքերն իրար խփել Ռիկարդոյի յերկրադոժական հարաբերությունների զարգացման մասին ունեցած «վոչ-պատմական» հայացքի առթիվ»: Բայց իրապես «անգլիական պալամանները միակ պալամաններն են, վորոնց մեջ աղեկվատորեն (իզեալական կատարելությամբ) զարգացավ հողի լիակատար սեփականությունը, այսինքն՝ կապիտալիստական արտադրությամբ ձևափոխված հողի սեփականությունը: Անգլիական թեոքրիան (այսինքն՝ Ռիկարդոյի ունեռայի թեոքրիան) այս կետում ժամանակակից, այսինքն՝ կապիտալիստական արտադրության յեղանակի համար կլասիկ թեոքրիան է»:

Հողերի այս մաքրումն Անգլիայում ընթանում էր հեղափոխական ձևերով, դյուղացիական հողատիրությունը բռնությամբ խորտակելով: Իր դարն ապրած հնի խորտակումը բացարձակորեն անխուսափելի յե նաև Ռուսաստանում, բայց տասնիններորդ դարը (հենց քսաներորդ դարի առաջին 7 տարին ել) դեռ չեն վճռել հարցն այն մասին, թե վոր դասակարգը և ինչ ձևով պիտի կատարի մեղ համար անհրաժեշտ այս խորտակումը: Վերևում մենք ցույց տվինք, թե ներկայումս վորն է հողերի բաշխման հիմքը Ռուսաստանում: Մենք տեսանք, վոր 10½ միլիոն դյուղացիական ծխեր 75 միլ. դեսյատին հողով կանգնած են լատիֆունդիաների 30.000 տիրապետողների հանդեպ 70 միլ. դեսյատին հողով: Հնարավոր չեղբերից մեկն այն պայքարի, վոր չի կարող չբորբոքվել այսպիսի հողի վրա, այն է հանդիսանում, վոր տասը միլիոն ծխերի հողատիրությունը զրեթե կկրկնապատկվի, իսկ վերեւի յերեսուն հազարի հողատիրությունը կանհետանա: Քննենք հնարավոր այս յեղքը դուռ թեոքրիականորեն, այն տեսակետից, թե XIX դարի վերջին ազրարային հարցն ինչպես դասավորվեց Ռուսաստանում: Ինչպիսի հետեանքներ պետք է ունենային այսպիսի փոփոխությունները: Հողատիրական հարաբերությունների տեսակետից ակներև է, վոր միջնադարյան նաղելային և միջնադարյան կալվածատիրական հողատիրությունները նորից կվերադասավորվեին: Հինը կջնջվեր հիմնովին: Հողատիրական հարաբերությունների մեջ ավանդական վոչինչ չեր մնա: Իսկ ինչ ութ կվորոշեր հողատիրության նոր հարաբերությունները: Հավասարարության «սկզբունքը»: Այսպես մտածելու հակումն ունի առա-

ջավոր դյուղացին, վորը նարոզնիկական գաղափարախոսությամբ է շոշախված: Այսպես է մտածում նարոզնիկը: Բայց այս պատրանք է: Որենքով ճանաչված և սովորութիւն սրբապործված հավասարարության «սկզբունքը» համայնքում՝ իրապես տանում է դեպի հողատիրության հարմարեցումն ստացվածքային կարողության տարբերություններին: Յեւ հաղարապատիկ անգամներ թե ուսական և թե արեմտա-յեւրոպական տվյալներով հաստատված այս տնտեսական փաստի հիման վրա պնդում ենք, վոր հավասարարության նկատմամբ յեղած հույսը վորպես ցնորք կցրվեր, իսկ հողատիրության վերադասավորումը կմնար վորպես միակ կայուն հետևանք: Մեծ է արդյոք այսպիսի հետեանքի նշանակությունը: Չափազանց մեծ է այն, վորովհետեւ ուրիշ վոչ մի միջոց, ուրիշ վոչ մի ուժորմ, ուրիշ վոչ մի կերպարանափոխություն նման լիուլի հավաստիք տալ չեր կարող Ռուսաստանի յերկրադոժական տեխնիկայի ամենից արագ, լայն ու ազատ առաջադիմության, ինչպես և ճորտատիրության, դասայնության և ասիականության բոլոր հետքերի անհետացմանը մեր կյանքից:

Տեխնիկայի առաջադիմությունը—թերևս առարկեն մեղ: Բայց մի՞թե վերևում ստույգ տվյալներով ցույց չտրվեց, վոր կալվածատիրական տնտեսությունը իհարկե բարձր է դյուղացիական տնտեսությունից թե խոտացանությամբ, թե՛ մեքենաներ կիրառելով, թե՛ պարարտացումով, թե՛ անասունի վորակով և այլն: Այո, այս ապացուցված է և այս իրողությունը միանգամայն անկասկածելի յե: Սակայն չպետք է մոռանալ, վոր տնտեսական կազմակերպության, տեխնիկայի և այլնի այս բոլոր տարբերությունները դումարվում են բերքատվության մեջ: Իսկ մենք տեսանք, վոր կիսրար և այլ պայմանով դյուղացիների մշակության տակ գտնված կալվածատիրական հողերի բերքը ցածր է նաղելային հողերի բերքից: Ահա թե ինչպիսի հանգամանք զրեթե միշտ մոռացության են տալիս, յերբ խոսում են կալվածատիրական ու դյուղացիական տնտեսությունների հողամշակութային մակարդակի մասին Ռուսաստանում: Կալվածատիրական տնտեսությունն այն չափով է բարձր, ինչ չափով վոր այն կապիտալիստականորեն է վարվում: Յեւ ամբողջ եյությունն այն է, վոր XIX դարի վերջին այս «ինչ չափովը» մեր կենտրոնում աշխատավճարումներն է թողել տնտեսության տիրապետող սիստեմ: Ինչ չափով ստրկացած դյուղացին իր պապենական դործիքներով ու յեղանակներով և այլն կալվածատիրական հողերի

վրա տնտեսավարում է նաև այժմ, այն չափով կալվածատիրական հողատիրութիւնը գլխավոր պատճառն է հետամնացութեան ու անշարժութեան: Մեր կողմից քննած փոփոխութիւնը հողատիրութեան մեջ կրարձրացներ կիսրար ու վարձու հողերի բերքը (այժմ այդ բերքը—տես վերևի թվերը—50 և 45 փութ է, բաժնեհողերի ցանքների 54 և կալվածատիրականի 66 փութ հանդեպ): Յեթե այս բերքը բարձրանար նույնիսկ բաժնեհողերի մինչև բերքի մակարդակը միայն, ապա նաև այդ ժամանակ հառաջելու քայլը վիթխարի կլիներ: Բայց ինքնըստինքյան հասկանալի չէ, Վոր բաժնեհողերի բերքը ևս կալվելանար ինչպես ճորտատիրական լատիֆունդիաների հարստահարութիւնից դուրսացուն ազատելու հետևանքով, նույնպես և շնորհիվ այն բանի, Վոր այդ ժամանակ բաժնեհողերն էլ պետութեան մնացած բոլոր հողերի նման ազատ ու միատեսակ մատչելի կլինեյին (վոչ բոլոր քաղաքացիներին, այլ յերկրագործական կապիտալ ունեցող քաղաքացիներին, այսինքն՝ ֆեոդալներին):

Այս յեղրակացութիւնն ամենեին չի բղխում բերքատուութեան մասին մեր վերցրած տվյալներից: Ընդհակառակը, այս տվյալները վերցված են միայն ակնառու կերպով պատկերավորելու համար այն յեղրակացութիւնը, Վոր ոռոսական կալվածատիրական ու գյուղացիական տնտեսութեան եփուղցիտի տվյալների ավբոյզ կապակցութեանից է բղխում: Այս յեղրակացութիւնը հերքելու համար պետք է հերքել այն իրողութիւնը, Վոր ոռոսական յերկրագործութեան պատմութիւնը XIX դարի յերկրորդ կեսում ճորտատիրական արտադրական հարաբերութիւնները բուրժուականով փոխելու պատմութիւնն է:

Յեթե հետևենք գյուղացիութեան տնտեսութիւնների թվական տվյալներին ներկայումս, ապա կարող է այն տպավորութիւնն ստացվել, Վոր մեր կողմից քննարկվող աղբարային կերպարանափոխութիւնը չափազանց կկոտորակեր յերկրագործութիւնը: Ներքե՛ք, տասներեք միլիոն տնտեսութիւն 280 միլիոն դեսյատին հողով, մի՞թե այս ահռելի փոփոխում չէ: Սրան մենք կպատասխանենք. չե՞ Վոր այսպիսի անսահման փոփոխում մենք այժմ տեսնում ենք, Վորովհետև այժմ տասներեք միլիոն տնտեսութիւնները 280 միլ. դեսյատինից ավելի քիչ տարածութեան վրա յեն տնտեսավարում: Հետևաբար մեզ հետաքրքրող փոփոխութիւնը վոչ մի դեպքում վատթարացում չէր մտցնի քննարկվող հարաբերութեան մեջ: Այս բաղական չէ: Մենք հարցն առաջ ենք տա-

նում. հիմք կա՞ մտածելու, Վոր այս փոփոխութեան ժամանակ տնտեսութիւնների ընդհանուր թիվը նախկինը կմնա: Սովորաբար հենց այսպես են նայում, յենթարկվելով նարոդնիկական թեորիաների և հենց գյուղացիների կարծիքների աղդեցութեանը, Վորոնք ամբողջ մտածողութեամբ դեպի հողն են ձգտում և Վորոնք անդամ արդյունաբերական բանվորներին մանր յերկրագործներ դարձնելու մասին յերազելու ընդունակ են: Վորոչ թվով ոռոսական արդյունաբերական բանվորներ XIX դարի վերջին իրենք էլ կանդնած են, անշուշտ, գյուղացիական այս տեսակետով: Բայց հարցն այն է, թե քիչ չէ արդյոք այս տեսակետը, համապատասխանո՞ւմ է այն ոքլեկտիվ տնտեսական պայմաններին ու տնտեսական դարգացման ընթացքին: Բաղական է պարզորեն դնել այս հարցը՝ տեսնելու համար, Վոր գյուղացիական հայացքը Վորոչվում է մեռնող ու անվերադառնալի անցյալով և վոչ թե աճող ապագայով: Գյուղացիական հայացքը քիչ չէ: Նա յերեկվա իդեոլոգիան է ներկայացնում, իսկ տնտեսական դարգացումն իրապես վոչ թե դեպի յերկրագործական բնակչութեան ավելանալը, այլ դեպի նրա քչանալն է տանում:

Հողատիրութեան հարաբերութիւններում մեր կողմից քննարկվող փոփոխութիւնը չի վոչնչացնում և չի կարող վոչնչացնել յերկրագործական բնակչութեան մասը քչանալու այս պրոցեսը. մի պրոցես, Վորն ընդհանուր է դարգացող կապիտալիզմի բոլոր յերկրների համար: Ինձ կհարցնեն, թե այս փոփոխութիւնն ինչպես կարող է աղդել յերկրագործական բնակչութեան քչանալու վրա, քանի Վոր հողը մատչելի է ազատ կլինի ամենքի համար: Սրան յես կպատասխանեմ՝ գյուղացիական պատգամավոր (Պոլտավայի նահանգի) պ. Չիթեվսկու՝ Գումայում արտասանած մեկ ճառից քաղվածք բերելով: 1906 թ. հունիսի 6-ի (մայիսի 24-ի) նիստում նա ասել է. «Մեզ ընտրող, մեզ այստեղ ուղարկող գյուղացիներն այսպիսի, որինակ, հաշիվներ եյին անում. «Յեթե մենք մի քիչ ավելի հարուստ լինեյինք, և յեթե մեր ամեն մեկ ընտանիքը կարողանար 5—6 ուրբի ծախուել շաքար գնելու համար, ճակնդեղ մշակելու տվյալներ ունեցող յուրաքանչյուր գավառում շաքարի միքանի գործարան կբացվեր, ի լրացումն այժմ զոյութիւն ունեցողների». միանգամայն բնական է, Վոր յեթե այս գործարաններն առաջանային, արտադրութեան համար ինչքա՛ն անհաշիվ ձեռքեր կպահանջվեյին ինտենսիֆիկացման ժամանակ: Կալվելանար շաքարի գործարանների արտադրութեան

նը և այլն» (Սղադրական հաշվետվութիւններ, էջ 622) :

Տեղական գործչի չափազանց բնորոշ խոստովանանք է այս : Յեթե հարցնենք նրա կարծիքն աղբարային կերպարանափոխութեան նշանակութեան մասին ընդհանրապէս, նա անշուշտ նարող-նիկական հայացքներ կարտահայտի : Բայց քանի վոր հարցը բարձրացաւ վո՛չ թե «կարծիքների, այլ կերպարանափոխութեան կոնկրետ հետեւանքների մասին, կապիտալիստական ճշմարտութիւնը մեկ անդամից պերադանցեց նարողնիկական ուտպիային : Վորովհետեւ այն, ինչ վոր գյուղացիներն ասել են իրենց պատգամավոր պ. Զիթեվսկուն, հենց կապիտալիստական ճշմարտութիւն է, կապիտալիստական իրականութեան ճշմարտութիւն : Մանր յերկրագործների մասսաների ղերութեան քիչ թե շատ լուրջ բարեւալման ժամանակ շաքարի գործարանների թվի ու արտադրողականութեան աճումն իսկապէս վիթխարի կլինեն . և ինքըն-ըստինքյան հասկանալի չէ, վոր վիթխարի լրարկ կտային և «անհաշիվ ձեռքեր» կսահանջէին վոչ միայն ճակնդեղ-շաքարի արտադրութիւնը, այլև մշակող արդյունաբերութեան բոլոր ճյուղերը՝ տեքստիլ, յերկաթագործական, մեքենաշինարարական, ընդհանրապէս շինարարական և այլն և այլն : Յեւ այս տնտեսական անհրաժեշտութիւնն ավելի ուժեղ կլինենք, քան հալասարարութեան մասին յեղած սքանչելի բոլոր հուշերն ու յերազանքները : Յերեք ու մի քառորդ միլիոն ձիազուրկ ծխեր «տնտեսաւոր» չեն դառնա վոչ մի աղբարային կերպարանափոխութիւնից, վոչ մի փոփոխութիւնից յերկրագործութեան մեջ, վոչ մի «հողերի հատկացումից» : Ծխերն այս միլիոնները (նույնպէս և մեկ ձի ունեցողները վոչ փոքր մասը), ինչպէս մենք տեսանք, տառապում են իրենց փոքրիկ հողակտորների վրա, վարձակալութեան են տալիս իրենց հողարածինները : Արդյունաբերութեան ամերիկյան զարգացումն անխուսափելիորեն ղուրս կկորդեր յերկրագործութիւնից կապիտալիստական հասարակութեան մեջ աշխարհի անհուսալի տնտեսաւորների մեծ մասին և վոչ մի «իրավունք հողի վրա» ուժ չի ունենա խանդարելու սրան : Տասներեք միլիոն մանր տնտեսաւորներ ամենից խղճուկ, աղքատիկ ու հնացած ինվէստարով փորփորում են իրենց նաղելային և կալվածատիրական հողերը—սա այսօրվա իրականութիւնն է, սա արհեստական գերբնակչութիւնն է յերկրագործութեան մեջ . արհեստական այն իմաստով, վոր ժառանգականորեն պահպանվում են ճորտատիրական այն հարաբերութիւնները, վորոնք վաղուց գերապրել են և վո-

րոնք վոչ մի որ չեյին կարող դիմանալ, յեթե չլինէին եկղեկուցիաները, զնդակահարութիւնները, պատժիչ արշավախմբերը և այլն : Մասսաների ղերութեան ամեն մի լուրջ բարեւալում, յուրաքանչյուր լուրջ հարված ճորտատիրական մեքորդներին, անխուսափելիորեն կխախտէին գյուղի գերբնակչութիւնը, վիթխարի չափերով կուժեղացնէին (դանդաղ կատարվում է նաև այժմ) բնակչութիւնը յերկրագործութիւնից գեպի արդյունաբերութիւն քաշելու պրոցեսը, տնտեսութիւնների թիվը 13 միլիոնից կիջեցնէին շատ ավելի ցածր թվի, Ռուսաստանն առաջ կտանէին ամերիկյան ձեռք և վոչ չինական ձեռք, ինչպէս այժմ :

XIX դարի վերջին աղբարային հարցը Ռուսաստանում հասարակական դասակարգերի լուծմանը խնդիր է առաջադրել՝ վերջ տալ ճորտատիրական հնութեանը և մաքրել հողատիրութիւնը, մաքրել ամբողջ ուղին կապիտալիզմի համար, արտադրողական ուժերի աճման համար, դասակարգերի աղատ ու բացահայտ պայքարի համար : Յեւ դասակարգերի հենց այս պայքարը կվորոշի, թե ինչ ձեռք պիտի լուծվի այս խնդիրը :

1 հուլիսի նոր տոմարով 1908 թ. :

Խմբագիր Ա. Ղազարյան
Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
Սրբազրիչ Ա. Մանուկյան
Կոնտրոլ սրբազրիչ Լ. Արուստ

Գլավիտի լիազոր Վ. 1152, հրատ. № 802
պատկեր № 107, տիրած 5000
Թղթի չափը 60×93 1/16 (38.400 տպ. նիշ 1
տպ. մամուլում) 53/4 տպ. մամուլ
Հանձնվել է արտադրութեան 19/III 1940 թ.
Ստորագրվել է տպագրելու 17/IV 1940 թ.
Գինը 1 ռ. կաղժը 1 ռ.

Քաղաքական գրականութեան պետական հրատարակչութեան
տպարան, Յերևան, Ալահվերդյան № 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0179760

ԳԻՆԸ 2 Ռ.

• В. И. ЛЕНИН
АГРАРНЫЙ ВОПРОС В РОССИИ
К КОНЦУ XIX ВЕКА

Государственное издательство политической литературы
Ереван ● 1940